

SELÇUKLULAR VE BÜVEYHÎLER ARASINDAKİ REKABETİN TARİH YAZICILIĞI SAHASINDAKİ AKTÖRLERİ: İBN HASSÛL VE EBÛ İSHÂK es-SÂBÎ*

The Actors in the Field of Historiography of the Competition between
the Seljuqs and the Buyids: Ibn Hassûl and Abû Ishâk al-Sâbî

Naser SEDGHİ**

Sinan TARİFCİ***

Öz

Ebu'l-Alâ İbn Hassûl Hemedânî tarafından telif edilen *Tafzîlü'l-Etrâk 'alâ Sâ'iri'l-Ecnâd*, Selçuklular zamanının tarih eserlerinin ilkidir. Bu risale, Sultan Tuğrul'un fetihleri döneminde ve Büveyhîler ile Selçukluların siyasi-askeri rekabet ve mücadele ortamında kaleme alınmıştır. İbn Hassûl, Büveyhî edip-müverrih Ebû İshâk es-Sâbî'nin *et-Tâcî fî Ahbârü'd-Devleti'd-Deylemiyye*'sini hedef alarak, Büveyhîler ile Selçuklular arasındaki siyasi-askeri rekabet ve mücadeleyi, tarih yazıcılığı sahasına taşıdı. O, *Tafzîlü'l-Etrâk*'ı, Ebû İshâk es-Sâbî'nin *et-Tâcî* risalesine bir cevap ve karşılık olarak yazdı. Dolayısıyla *Tafzîlü'l-Etrâk* risalesinin ilk ve asıl kısmı Deylemliler ve Büveyhîlerin menşesine dair es-Sâbî'nin tarihyazımını tenkide tahsis edilmiştir. İbn Hassûl, es-Sâbî'nin tarihyazımını tarzını şiddetli bir şekilde eleştirmesine rağmen, kendisi de *Tafzîlü'l-Etrâk*'ın yazımında benzer bir yol takip etmişti. es-Sâbî nasıl *et-Tâcî* risalesinde Deylemlilerin, Büveyhîlerin ve Adudü'd-Devle'nin şahsının nesebini ve hususiyetlerini methettiyse, İbn Hassûl da *Tafzîlü'l-Etrâk*'ta Türklerin, Selçukluların ve Sultan Tuğrul'un şahsının nesebini ve faziletlerini methetmiştir. İbn Hassûl'un tarih yazıcılığı sahasında es-Sâbî ile rekabette, ne dereceye kadar muvaffak olduğu meselesi bu makalede tartışılacaktır. Bu araştırmanın bulguları, *et-Tâcî* kitabının, Deylemliler ve Büveyhîler tarihine dair ayrıntılı ve orijinal bilgiler içermesi sebebiyle, sonraki dönem müverrihler tarafından çeşitli vesilelerle bir başvuru kaynağı olarak kullanıldığını göstermektedir. Oysaki *Tafzîlü'l-Etrâk*, müellifi İbn Hassûl'un Selçuklular ve Tuğrul Bey hakkında tarihî hadiselerin kaydına ilgisiz kalması sebebiyle, sonraki dönem müverrihler tarafından pek de bir başvuru kaynağı olarak kullanılmamıştır.

Anahtar Kelimeler: İbn Hassûl, Ebû İshâk es-Sâbî, Tafzîlü'l-Etrâk, et-Tâcî, Türkler, Deylemliler, Tuğrul Bey, Adudü'd-Devle

Abstract

Written by Abû al-'Alâ İbn Hassûl Hamadânî, *Tafzîlü'l-Etrâk 'alâ Sâ'iri'l-Ecnâd* is the first of the historical works written during the Seljuq period. This work was written during the conquests of Sultân Tuğrul and in the political-military competition and struggle environment between the Buyids and the Seljuqs. İbn Hassûl who took aim at literary men-historian al-Sâbî's work named *al-Tâcî fî Akhbâr al-Dawlat al-Daylimiyya* carried the political-military competition and struggle between the Buyids and the Seljuqs to the field of historiography. He wrote *Tafzîlü'l-Etrâk* as an answer to Abû İshâk al-Sâbî's work, *al-Tâcî*. Therefore, the first and the main part of the *Tafzîlü'l-Etrâk* was devoted to criticize the historiography of al-Sâbî on the origin of the Dailamites and the Buyids. Although

* Makalenin Geliş Tarihi: 07.10.2019, Kabul Tarihi: 01.12.2019. DOI: 10.34189/hbv.93.010

** Assoc. Prof., University of Tabriz, Faculty of Law and Social Sciences, Department of History, Tabriz/ Iran, sedghi_nasser@yahoo.com, (sorumlu yazar), ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2004-6159>

*** Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/Türkiye, sinantar@hotmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9218-6193>

Ibn Hassül criticized severely al-Sābī's style of historiography, he followed himself a similar way in the writing of *Tafdīl al-Atrāk*. As al-Sābī praised genealogy and characteristics of the Dailamites, the Buyids and Adud al-Dawla at *al-Tājī*, Ibn Hassül also praised genealogy and virtues of the Turks, the Seljuqs and Sultān Tughril at *Tafdīl al-Atrāk*. In this article, the issue of the degree of success of Ibn Hassül in competition with al-Sābī in the field of historiography will be discussed. The findings of this study show that *Kitāb al-Tājī* was used as a source by succeeding historians because it contains detailed and original information on the history of the Dailamites and the Buyids. However, *Tafdīl al-Atrāk* was hardly ever used as a source by later historians since his author Ibn Hassül remained indifferent to recording of historical events about the Seljuqs and Tughril Beg.

Keywords: Ibn Hassül, Abū Ishāk al-Sābī, Tafdīl al-Atrāk, al-Tājī, Turks, Dailamites, Tughril Beg, Adud al-Dawla

1- Giriş

Tafzîlü 'l-Etrāk alâ Sâ'iri 'l-Ecnâd risalesinin mevcut tek nüshası¹, ilk kez Abbâsü'l-Azzâvî'nin mukaddimesiyle birlikte 1940 yılında yayımlanmıştır. Bu metne istinaden, *Tafzîlü 'l-Etrāk* risalesinin Türkçeye iki tercümesi mevcuttur. İlk tercüme, eseri Azzâvî'nin mukaddimesi ve Arapça metniyle birlikte yayımlayan Şerefeddin Yalıtıkaya tarafından², ikinci tercüme ise bir mukaddimeyle birlikte Ramazan Şeşen tarafından yapılmıştır³. *Tafzîlü 'l-Etrāk* risalesinin Türkçeye iki tercümesi bulunmasına rağmen, görüldüğü kadarıyla, Türkiye'de adı geçen risalenin tahlilini ve tenkidini içeren ve Selçuklu devri tarih yazıcılığındaki yerini inceleyen müstakil bir çalışma ortaya konmamıştır. Büyük Selçuklular devri tarih yazıcılığıyla alakalı İran'daki incelemelerde ise, *Tafzîlü 'l-Etrāk* risalesi, İranî bir müverrih ve edip tarafından yazılmasına rağmen, ilgiye mazhar olmamıştır. İbn Hassül'un *Tafzîlü 'l-Etrāk* adlı eserinin muhtevasının tanıtımına dair İran'da tek bir girişim gerçekleşmiştir: 1397/2018 yılında *Deylemnâme Mecmuasında* bu eserin birkaç sayfasının neşri ve Farsça tercümesi yapılmıştır. *Deylemnâme Mecmuasının* hazırlanma amacının Deylemîler ve Deylem coğrafyasıyla alakalı tarihî metinlerin derlenmesi olmasından dolayı, bu mecmuada yalnız, *Tafzîlü 'l-Etrāk*'ta İbn Hassül'un Deylemîlerin tarihi ve nesebiyle ilgili es-Sâbî'ye yönelttiği tenkitler Farsçaya tercüme edilmiştir⁴. Benzer şekilde, tespit edilebildiği üzere, İran'da İbn Hassül'a değinen tek bir araştırma mevcuttur. "Âl-i Hassül" adıyla *Dânişnâme-yi Cihân-i İslâm*'ın içinde yer aldığı üzere, Seyyid Sadık Seccâdî tarafından kaleme alınan bu çalışma da ancak bir giriş mahiyetindedir. Bu makalede, muhtasar bir şekilde İbn Hassül'un hal tercümesi verilmekle beraber, *Tafzîlü 'l-Etrāk* ve onun muhtevası hakkında bir bahis bulunmamaktadır⁵. Seccâdî'nin makalesi "Hânedân-i Âl-i Hassül" adıyla, *Deylemnâme Mecmuasında* yeniden yayımlanmıştır⁶.

İran'da Büyük Selçuklu devletinin erken dönemlerinde, emir üzerine ve resmî tarih mahiyetinde iki eser meydana gelmiştir. Bunların ilki *Tafzîlü 'l-Etrāk*, ikincisi ise *Meliknâme* idi. *Tafzîlü 'l-Etrāk*, Tuğrul Bey'in teşebbüsü ile Irak-ı Acem sahasında yazılmıştır. *Meliknâme* ise Çağrı Bey'in teşebbüsü ile Horasan'da kaleme alınmıştır. Maalesef *Meliknâme*'nin metni günümüze ulaşmamıştır ve sadece muahhar metinlerde ondan parçalar geriye kalmıştır (Sitkî, 1388: 89). *Tafzîlü 'l-Etrāk* risalesinden, Sultan Tuğrul döneminde telif edilen ilk tarih eseri olması bakımından, Sultan Tuğrul'un

fetihleri ve Selçukluların teşekkül süreci hususlarında ve bizzat Sultan Tuğrul hakkında orijinal bilgiler ve tasvirler içermesi beklenebilirdi. Oysa bu risalenin muhtevasının aslı tamamen farklıdır. Muhtemelen Selçuklulara dair bilgi ve belge eksikliği mevcuttu. *Tafzîlü'l-Etrâk*, Selçuklularla alakalı bir eser olmasından öte, aslında, Deylemler, Büveyhîler ve Adudü'd-Devle'nin şahsının orijini hakkında Ebû İshâk es-Sâbî'nin verdiği izahatın eleştirisine dair bir eserdir. Irak-ı Acem ve Arap'ta Selçuklulara ve Büveyhîlere tekabül eden zamanın muasırı bir edip ve müverrih olarak İbn Hassûl, Deylemlerin ve Büveyhîlerin orijini hakkında es-Sâbî'yi eleştirmekle beraber, onlara kıyasla Türklerin ve Selçukluların aslı ve menşeinin yüceliğini göstermeye gayret etmişti. Nitekim o, es-Sâbî'ye mukabil olarak, Adudü'd-Devle Deylemî'ye nazaran Sultan Tuğrul'un ahlâkî faziletlerini ve hükümdarlığını ispata girişmişti. İbn Hassûl, Deylemlerin ve Büveyhîlerin Arap Benû Dabbe kabilesine ve Sâsânî hükümdarı Behrâm-ı Gûr'un hanedanına mensubiyetine dair es-Sâbî'nin iddialarına mukabil, Türklerin ve Selçukluların soyunu Ferîdûn'un oğlu Tûr'a ve Tûrânî padişah Afrâsyâb'a ulaştırır. Öte yandan, o Selçukluları, Hazar devletine mensup bir hanedan olarak zikreder. Bu teşebbüsten İbn Hassûl'un amacı; Tûrânîlerin İranîler ile bağlılığını ve padişahlık bakımından denkliliğini göstermek, Deylemler karşısında Türklerin nesep üstünlüğünü ve padişahlık geçmişini ispat etmek, aynı şekilde Tuğrul Bey'in Adudü'd-Devle'ye nispetle faziletlerinin üstünlüğünü ve hükümdarlıkta liyakatini göstermek ve İran'da Selçukluların varlığına ve hükümlanlığa meşruiyet sağlamak idi.

2- Ebu'l-Alâ İbn Hassûl ve Zamanı

Ebu'l-Alâ İbn Hassûl namıyla ve “Safiyü'l-Mülk”, “el-Vezîr es-Saffî”, “Safiyü'l-Hazretayn” lakaplarıyla meşhur Ebu'l-Alâ Muhammed bin Ebî'l-Kâsım Alî bin Hassûl, Hemedan'da doğdu. İdarî işlerde ve kâtiplikte gelişme ve ilerleme ortamını Rey'de Büveyhîlerin divân-i resâilinde buldu (Ziriklî, 2002: 276; Seccâdî, 1397: 122; Brockelmann, 1983: 26). İbn Hassûl'un gençlik yıllarında Büveyhî divânına intisabı, babası Ebû'l-Kâsım Alî bin Hasan bin Hassûl'un mevkiinin saygınlığı sayesinde gerçekleşti. Ebu'l-Alâ'nın babası, Sâhib İbn Abbâd ve Ahmed bin Fâris gibi Büveyhî meşhurlardan istifade etti. O irticalen söz söyleyen ve kâtiplik ilimlerinde mütebahhir bir zat idi ve özel bir belagat ve fesahate sahipti (Yâkût el-Hâmevî, 1993: 417). Yâkût'un yazdığına göre (1391: 732; 1993: IV, 1676-1677), Ebû'l-Kâsım Alî bin Hasan bin Hassûl, meşhur Büveyhî veziri, âlim, edip ve şair Sâhib İbn Abbâd'a (ö. 385/995) fesahatli ve belagatli bir mektup yazmış ve Sâhib de onun bu mektubunun arkasından, cevabî bir mektup göndermiş ve ona “Seyyidî Ebû'l-Kâsım” olarak hitap etmişti. Görünüşe bakılırsa, Ebû'l-Alâ'nın babası Ebû'l-Kâsım, Büveyhî divânında bir hayli gelişme ve ilerleme kaydetmemişti. Zira ortaya çıkan bir dizi anlaşmazlıklar sebebiyle, bir süre sonra Sâhib İbn Abbâd'ın gazabına uğramış ve mahkûm edilmişti (Seâlibî, 1353: 107).

İbn Hassûl'un şiir ve edebiyattaki hüner ve maharetinden dolayı ona saygıyla bakan Seâlibî (1353: 107), ona “el-Üstad Ebu'l-Alâ Muhammed bin Alî bin el-Hüseyn Safiyü'l-Hazretayn” şeklinde hitap etmişti. Tuğrul Bey'in divânında

görev yapan ve İbn Hassûl ile muasır olan şair ve edip Bâharzî (1391: I, 411), onu “el-Vezîrî’s-Saffî Ebu’l-Alâ Muhammed bin Alî bin Hassûl” lakabıyla zikretmiştir. Ebû’l-Hasan Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*’ta (1317: 111), İbn Hassûl’u “el-Vezîrî’s-Saffî” lakabıyla, Şâhinşâh Mecdü’d-Devle’nin veziri olarak anmıştır. Yâkût el-Hamevî de *Mucemû’l-Üdebâ*’da (1993: II, 662) İbn Hassûl’u “el-Vezîr Ebu’l-Alâ bin Hassûl” unvanıyla anmıştır. Safedî ise eserinde (1420/2000: IV, 98), onu, “Ebu’l-Alâ el-Kâtîp el-Hemedânî” nisbesiyle, Sâhib İbn Abbâd ve Ahmed bin Fâris’in yanında, kâtiplik ilimlerinde engin bilgiye sahip bir edip ve şair olarak anar. İbn Hassûl’un inşâ ve yazarlıkta yetkin bir şahsiyet olduğunu gösteren diğer bir alamete de Sem’ânî’nin *el-Ensâb* adlı eserinde rastlanır. Sem’ânî (1401/1981: IX, 330), hadis hâfızı olup aynı zamanda İbn Hassûl’un da hemşerisi olan Alî bin Hüseyin el-Hemedânî el-Felekî’nin (ö. 427/1036) eserlerinin zikri bahsinde, *Elkâbü’l-Muhaddisîn* adlı eserinin İbn Hassûl istinsahından bahseder. Bu, İbn Hassûl’un diğer yazarların eserinden istinsahla da meşgul olduğunu gösterir.

İbn Hassûl için onun Büveyhî dîvânında vezaret mevkiini gösteren vezir unvanının kullanımı tereddüde sevk etmektedir. İbn Hassûl’un Büveyhî dîvân-i inşâsında görev yaptığı dönemde gençlik zamanlarını idrak etmesi ve babasının hapisliği ile İbn Hassûl’un Gaznelilere katılmasıyla sonuçlanan olaylar silsilesi onun Büveyhî dîvânında vezirlik mertebesine ulaşmasının uzak bir ihtimal olduğunu göstermektedir. Genç Ebû’l-Alâ’nın da, babası gibi, Büveyhî dîvânındaki kariyerinde üstün bir başarı ve mevkie ulaşmadığı söylenebilir. Zira Rey şehrinde bulunmasından bir süre sonra, Büveyhî Mecdü’d-Devle’nin dîvânını terk ederek, Gazneliler dîvânında vazife almaya başladı (Seâlibî, 1353, 107). Ebû’l-Alâ’nın bu görev değişikliği, Deylemî Mecdü’d-Devle’nin hükümetinin düşmesi ve Rey’de hâkimiyetin el değişmesiyle sonuçlanan Gazneli Mahmud’un 420/1029 yılındaki Rey seferi esnasında (Bosworth, 1372: 155) gerçekleşti. Eğer İbn Hassûl, Büveyhî dîvânında üstün nüfuz ve mevkie sahip olsaydı, Büveyhîlerin hüküm sürdüğü sahalardaki başka merkezlere giderek, kaybettiği makamı zahmetsiz bir şekilde yeniden elde edebilirdi. Görünüşe göre, babasının gazaba uğraması ve kendisinin de Büveyhî dîvânında ilerleme imkânı ve ortamı bulamaması, onun Büveyhî dîvânını ve ülkesini terk ederek Gaznelilere intisap etmesinde temel rol oynamıştır. İbn Hassûl, Sultan Mahmûd’un ordusuna katıldıktan sonra, Gaznelilerin payitahtı Gazne şehrine gönderilmiş ve münşî olarak Gazneli dîvânında göreve başlamıştı. Gazneliler dîvânında İbn Hassûl’un ilerleme ortamı, Sultan Mesûd zamanında oluştu. İbn Hassûl’un Rey şehrine çeşitli yönlerden aşinalığı sebebiyle, Sultan Mesûd hilat ve inam ile birlikte onu Gaznelilerin Rey dîvân-i resâilî reisliğine memur etti. Nişâbürlü Seâlibî, İbn Hassûl’u bu dönemde Nişâbü’r’da karşılaşmış ve onunla yakından sohbet etmiş; inşâ ve edebiyattaki derin vukufu Seâlibî’yi şaşırtmıştı (Seâlibî, 1353: 107). İbn Hassûl, Gazneli Sultan Mesûd devrinde, Rey’de mahallî bir vezaret makamında bulunmuş olabilir ve bazı kaynaklarda ondan vezir olarak söz edilmesi belki de bu devrenin bir mahsûlüdür.

Her ne kadar Seâlibî, İbn Hassûl’a, Büveyhîler ve Gazneliler olmak üzere iki devletin dîvânında görev yapmasından dolayı “Saffiyü’l-Hazreteyn” lakabı vermişse

de, İbn Hassûl'un siyâsî ve bürokratik kariyeri bu iki devletle sınırlı değildi. Zira o, Rey'de Gaznelilerin dîvân-i inşâsında vazife almasından kısa bir süre sonra, adı geçen şehir beklenmedik bir şekilde Selçukluların eline geçti. Bu hadise İbn Hassûl'un Gaznelî dîvânındaki kariyerinin sonu manasına geliyorduydu da Horasan'ın siyâsî muhitine ve ricaline aşinalığı sebebiyle, Rey şehrine 434/1042 yılında Selçuklular hâkim olduğunda Selçukluların hizmetine girdi. Bu Büveyhîler ve Gazneliler dîvânlarındaki yarım kalan ve başarısız kariyerinin üçüncü safhasını teşkil etti. Sultan Tuğrul'un dîvânının Horasanlı edibi ve münşîi Bâharzî, İbn Hassûl'u Rey'deki Râzmehrân mahallesindeki evinde ziyaret ettiğini ve onunla dostane bir görüşme yaptığını zikretmiştir. Bu görüşmede onlar, sohbet esnasında, kendi kasidelerinden birbirlerine beyitler okumuşlardı (Bâharzî, 1391: I, 411).

Kısaca *Tafzîlü'l-Etrâk* olarak anılan *Tafzîlü'l-Etrâk alâ Sâ'iri'l-Ecnâd ve Menâkibü'l-Hazreti'l-Aliyyeti's-Sultâniyye Haresallâhü celâleteha* adlı tarihî-edebî eseri İbn Hassûl'a Sultan Tuğrul'un dîvânının yolunu açmıştır. Böylece İbn Hassûl, *Tafzîlü'l-Etrâk* risalesinin telifi ve Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin himmeti ile Sultan Tuğrul'un dîvânında yer alabildi ve Sultan Tuğrul'un dîvân-i tuğrâsının/inşâsının kâtipleri zümresine katılabildi. İbn Hassûl ile aralarında oluşan gerginlik hususunda Bâharzî'nin işareti, İbn Hassûl'un Sultan Tuğrul'un dîvânında bulunduğu döneme aittir. Zira mahir bir edip ve münşî olarak her ikisi de dîvân-i inşâda kendi mevkilerini muhafaza için, birbirlerine karşı rekabete ve sanat gösterisine mecburlardı. Bâharzî'nin yazdığına göre, İbn Hassûl ile tanışmalarının üzerinden kısa bir müddet geçmişti ki onların arasındaki rekabet, ihtilaf ve düşmanlıkla sonuçlandı. İbn Hassûl sıcağın soğuğa üstünlüğü hakkındaki bir risale yazmıştı. Bâharzî de ona karşılık, edebiyatta ve inşâda kendi hüner ve maharetini göstermek için soğuğun sıcağa üstünlüğüne dair bir risale yazdı. Bu, iki Selçukî edip ve münşî arasındaki rekabetin başlangıcı oldu (Bâharzî, 1391: I, 412; III, 1613).

İbn Hassûl'un Sultan Tuğrul'un dîvân-i inşâsında bulunduğunu gösteren diğer bir alâmet de *Selçuknâme*'de bahsi geçen bir konudur. Bu eserde, İbn Hassûl "Safî Ebû'l-Alâ" adıyla ve "zamanın fazılı ve kâtiplerin büyüğü" lakabıyla, Sultan Tuğrul'un dîvân kâtipleri zümresine mensup olarak anılmaktadır. Zahîrû'd-Dîn Nişâbüri, Bağdat'ta Arslan Besâsîrî isyanına dair haberler zikrinde, İbn Hassûl ile irtibatlı bir hadiseden söz etmiştir. Zahîrû'd-Dîn'in yazdığına göre, Halife el-Kâim, Fâtımî taraftarı Şîî emîr Arslan Besâsîrî isyanına müteakip tutsak edildikten sonra, "Allah Allah, bir Müslüman bul, zira düşman galip geldi ve istila etti, Karmatîlerin şiarını ortaya çıkardı." yazılı bir mektubu Bağdat'ın firarî şahnesi Âytekin vasıtasıyla gizlice Tuğrul Bey'e gönderdi. Tuğrul Bey bu esnada İbrahim Yınal isyanını bastırmakla meşgul olmak üzere Hemedan'da idi. Tuğrul Bey halifenin mektubunu alıp, içeriğine vâkif olduktan sonra; Ebû Nasr Kündürî'den, halifeye, müsterih olmasını içeren münasip bir cevap göndermesini istedi. Kündürî de "zamanın fazıllarından ve kâtiplerin büyüklerinden olan Safî Ebû'l-Alâ'yı çağırıp, Âytekin'in mektubunu ona vererek, 'bu mektuba kısa ve öz bir cevap yazılmalıdır; öyle ki halifeye arz edildi-

ğinde, bu mektubun ardından, ordumuzla birlikte yardıma yetişeceğimizden şüphesi olmasın.’ diye emretti.” Safi Ebû'l-Alâ da Âytekî'nin mektubunu aldı ve mektubun arkasına Kurân'dan şu ayeti yazdı: “Sen onlara dön. Andolsun, biz onlara, karşı koyamayacakları ordularla gelir ve onları oradan aşağılanmış ve küçük düşürülmüş olarak çıkarırız⁷.” Amîdü'l-Mülk bu cevabın manasını sultana arz edince, sultanın son derece hoşuna gitti ve “Güzel bir niyettir. İnşallah o şekilde cereyan eder.” dedi. Safi Ebû'l-Alâ'ya altın işlemeli eyer ve altın yular ve dizginle mücehhez bir katır ile hilat verdi. Sultanın nezdinde onun mevkii daha yükseldi (Nişâbü'rî, 1390: 20). Bu tarihî kayıt Ebû'l-Alâ İbn Hassûl'un, 450/1059 yılında Sultan Tuğrul'un dîvânında bir dîvân kâtibi olarak bulunduğunu gösteriyor. Böylece bu tarihî kanıt, İbn Hassûl'un ölüm zamanı hususunda genellikle öne sürülen 449-450/1057-1058 yılları ifadelerinin (Secâdi, 1397: 125; Zirikli, 2002: 276) kuşku götürdüğünü göstermektedir. Zira Abbâsî halifesi el-Kâim'e karşı Besâsîrî isyanı hadisesi Zilhicce 450/Ocak 1059 tarihinde meydana gelmiş ve Sultan Tuğrul'un Besâsîrî'yi ele geçirdiği ve halifenin Bağdat'a geri döndüğü tarih olan Zilhicce 451/Ocak 1060'a kadar devam etmiştir (İbnü'l-Esir, 1417: VIII, 160-161; Nişâbü'rî, 1390: 20). Bu durumda, İbn Hassûl'un 450/1059 yılı sonlarında ve 451/1060 yılı başlarında hayatta olduğu söylenebilir. Diğer bir deyişle, onun ölümünün 450/1059 senesinden önce olamayacağı öne sürülebilir. Öte yandan, Selçuknâme'de İbn Hassûl için zikredilen unvan ve lakaplar, onun ihtiyarlık yıllarını idrak eden tecrübeli bir şahıs olduğunu göstermektedir.

3- Ebû İshâk İbrâhîm es-Sâbî ve *et-Tâcî* Risalesi

Harran Sâbülerinden olan Ebû İshâk İbrâhîm bin Hilâl bin İbrâhîm bin Zehrûn es-Sâbî, 313/925 yılında Bağdat'ta doğdu (Beygî, 1389: 29-30; Sâbir Han, 1397: 17-18; Azzâvî, 1984: 179). Babası Ebû'l-Hasan Hilâl iyi bir tabipti ve tıp, matematik, geometri ve astronomiyle uğraşan ailenin diğer fertleri gibi es-Sâbî de başlangıçta tabip olmak üzere yetiştirildi (Er, 2008: 339; Blois, 1995: 674). Sadece tıpta değil, geometri ve astronomide de geniş bilgi sahibi idi⁸. Bununla birlikte o, adımı, kâtiplikte duyurdu. Bağdat'ta yıllarca dîvânda Abbâsîlere ve Büveyhîlere hizmet etti. Büveyhîlerin inşâ dîvânında bulunduğu zamanda, Büveyhî hanedanının tarihini anlatan *et-Tâcî fî Ahbârü'd-Devleti'd-Deylemiyye* adlı Arapça bir risale kaleme aldı. Adını, Adudü'd-Devle'nin lakaplarından biri olan “Tâcü'l-Mille”den almış olan bir eser idi. Bu lakap 367/978 yılında Bağdat'ta bir merasim esnasında Halife et-Tâi tarafından Adudü'd-Devle'ye itâ edilmişti (Kraemer, 1375: 371). es-Sâbî, *et-Tâcî* olarak maruf tarih kitabından başka; edebiyat, şiir⁹ ve inşâ ilmine dair başka eserlerin de yazarıdır¹⁰. es-Sâbî sülalesinin üyeleri her ne kadar umumiyetle müspet ilimlerde faal idilerse de edebiyat ve inşâ sahasında muvaffakiyet gösteren Ebû İshâk zamanından itibaren bu sülaleden tarih ilmi alanında eserler veren şahsiyetler zuhur etti. Selçuklu devri müverrihi, *Uyûnü't-Tevârih*'in müellifi Garsünnî'ne Ebû'l-Hasan Muhammed Hilâl es-Sâbî (ö. 480/1088) bu cümledendir (İbnü'l-Adîm, 1976: 14, 34).

Ebû İshâk İbrâhîm es-Sâbî, Sâbü inancına¹¹ mensup olması ve hiçbir zaman İslâmiyet'i kabul etmemesine rağmen, İslâm akidesine daima saygı göstermişti. Nite-

kim Ramazan ayında oruç tutar, Kur'ân'ı ezbere okur ve mektuplarını Kur'ân ayetleriyle bezderdi (İbn Kesîr, 1995: XI, 530; İbn Hallikân, 1842: I, 31). O, Müslümanların dinî inancına uyum sağlaması ve belagat ve inşâdaki kudreti sebebiyle, yıllarca Abbâsî Hilafetinin dîvân-i inşâsında ve sonra ise Büveyhî dîvânında kâtip olarak bulundu. İzzü'd-Devle Bahtiyâr b. Muizzü'd-Devle döneminde mevkii yükseldi ve 349/960 yılında sâhib-i dîvân-ı resâil veya inşâ oldu (İbn Hallikân, 1842: I, 31; Blois, 1995, 674). Yâkût'un yazdığına göre (1391: I, 63-65), es-Sâbî, dîvân-i inşânın başında bulunduğu dönemde, Vezir Ebû Muhammed Muhallebî'nin vezaret makamında naipliğini de yapmıştı. İzzü'd-Devle Bahtiyâr, Ebû İshâk es-Sâbî'ye duyduğu alaka ve itimattan dolayı, Müslüman olması karşılığında ona vezirlik teklif etmişti. Ama es-Sâbî bunu kabulden imtina etti (Kraemer, 1375: 379). es-Sâbî, İzzü'd-Devle Bahtiyâr'ın dîvânında bulunması yüzünden Büveyhîlerin kudretli hâkimi Adudü'd-Devle'nin gazabına duçar oldu. Amcaoğulları İzzü'd-Devle Bahtiyâr bin Mu'izzü'd-Devle ile Adudü'd-Devle bin Rüknu'd-Devle arasındaki siyasî ve askerî çekişmeler esnasında taraflar arasında teati olunan ve İzzü'd-Devle Bahtiyâr'ı himaye ve Adudü'd-Devle'yi yerme ifadelerini ihtiva eden mektupların birinde, es-Sâbî de rol oynamıştı (İbn Hallikân, 1842: I, 31). İbn Hassûl'a göre, Adudü'd-Devle'nin es-Sâbî'ye karşı kin ve gazabının sebebi, Abbâsî halifesi et-Tâi tarafından Adudü'd-Devle'ye gönderilen bir mektup idi. Zira halifenin emriyle es-Sâbî tarafından yazılan bu mektupta, İzzü'd-Devle Bahtiyâr'a “şâhinşâh” unvanının verildiğinden bahsediliyor ve Adudü'd-Devle şiddetle kınanıyordu (es-Sâbî, 1397: 132). Hâlbuki Adudü'd-Devle, bu unvana sadece kendisinin layık olduğuna inanıyordu.

es-Sâbî tarafından yazılan bu mektupta İzzü'd-Devle için şâhinşâh lakabının kullanımı, Adudü'd-Devle'nin mevkiini görmezden gelme anlamını taşıyordu. Adudü'd-Devle'ye göre, mektupta bu ibarenin kullanılmasında Halife et-Tâi ve İzzü'd-Devle Bahtiyâr'ın rolleri yoktu. Aksine es-Sâbî, inşâ ilmindeki maharetiyle, İzzü'd-Devle'nin himayesini amaçlayarak, onun için şâhinşâh unvanını kullanmıştı. Her ne ise, bu mektup, es-Sâbî'nin başına bela ve musibet getirdi. Zira Adudü'd-Devle 367/978 yılında Bağdat üzerine yürüdü. Adudü'd-Devle cereyan eden savaş neticesinde İzzü'd-Devle'yi öldürttü. es-Sâbî'nin de yakalanarak hapsedilmesi ve nihayetinde öldürülmesi emrini verdi (Azzâvî, 1984: 182). Bu arada onun edebiyat ve inşâdaki özel mevkii ve nihayetinde *et-Tâcî* risalesini kaleme alması es-Sâbî'nin hayatının kurtuluş gerekçesi oldu. Adudü'd-Devle, kendi soyunu ve büyüklüğünü anlatan bir kitap yazması şartıyla, es-Sâbî'nin öldürülmesinden ve kanının dökülmesinden vazgeçti. Bu da aslında es-Sâbî için bir tür ceza idi. Zira mezkûr mektubundaki ifadelerinin adeta bir telafisi olarak, Adudü'd-Devle için tarih yazarlığına ve nesep inşasına girişecekti. es-Sâbî de Adudü'd-Devle'nin öfkesi ve cezalandırması korkusundan, bu risaleyi yazmayı bir kurtuluş ve Adudü'd-Devle'nin gazap ateşini söndürme fırsatı olarak gördü (İbn Hassûl, 1940: 29; es-Sâbî, 1397: 133). es-Sâbî hayatını kurtarmak için eserinin her cümlesinde canbazlık yapmış ve her kelimeyi siyaset lisaniyle yazmıştır. Bu hareketleriyle Adudü'd-Devle'yi memnun ettiği gibi, edebî kudretiyle eseri

okuyanları da hoşnut etmiştir. Siyasetinin, hususî maksatlarını kabul ettirmek ve gayelerine vasil olmak için yegâne vasıtası hitabet ve belagattir (Azzâvî, 1940; 248).

es-Sâbî 367/978 yılından Cemâziyelevvel 371/Kasım-Aralık 981 tarihine kadar takriben üç yıl yedi ay Adudü'd-Devle'nin iradesiyle Bağdat'ta hapiste kaldı (İbn Hassûl, 1940: 15; İbn Hassûl, 1397: 133). Yâkût'un yazdığına göre, o bu mahkûmiyet süresinde, *et-Tâcî fi Ahbâr-i Âl-i Büveyh* risalesini zindanda yazdı. Risalenin yazımı tamamlandıktan sonra, bunu okuması ve onaylaması için Adudü'd-Devle'ye gönderdiler. Adudü'd-Devle, es-Sâbî tarafından kaleme alınan nüshayı bir hafta süreyle okuyarak gerekli gördüğü düzeltmeleri, eklemeleri ve çıkarmaları belirtmiştir. Zindanda mahpus durumda bulunan es-Sâbî, Büveyhîlerin kudretli emîrinin isteklerini yerine getirmeye ve metin üzerinde lazım gelen düzeltmeleri, ekleme ve çıkarmaları yapmaya mecburdu. Adudü'd-Devle düzeltmeleri tamamlanmış olan nihai metni müşahede ettikten sonra da es-Sâbî'yi zindandan salıvermedi. es-Sâbî kitabın tamamlanmasından sonra bir süre daha zindanda kaldı. O aynı yerde Adudü'd-Devle'yi metheden kasidele söyledi ve bunları ona gönderdi. Nihayet Adudü'd-Devle es-Sâbî'nin hapisten salıverilmesini emretti (Yâkût el-Hâmevî, 1391: I, 68-69).

Ebû İshâk'ın *et-Tâcî'si*, her ne kadar kâmil günümüze ulaşmayan tarih eserlerinden olsa da, ilk cüzünden parçalar Bağdat Üniversitesi Kütüphanesinde ve Yemen'de San'a Mütevekkiliye Kütüphanesinde el yazması nüshaları bölümünde baki kalmıştır. Abdurrahman Hüseyin el-Azzâvî Bağdat nüshasını, Muhammed Sâbir Han ise San'a nüshasını tanıtmıştır¹². Alman araştırmacı ve İslâm tarihçisi Wilfred Madelung, Kitâbü't-Tâcî'den adı geçen nüshaların metinlerini 1987 yılında Beyrut'ta tashih ve neşretmiştir. *et-Tâcî*'nin Madelung tarafından tashih ve neşredilen metinleri, birtakım ek bilgilerle birlikte, Farsçaya tercüme edilerek yayınlanmıştır¹³. Adı geçen nüshalara göre, *et-Tâcî* risalesinin ilk cüzü, şu dört fasıl halinde yazılmıştır: “Zikr-i Ahbâr-i Deylem ve Cîl”, “Zikr-i Mehell-i Sükûnet ve Ma'îşet-i Deylem ve Mefâhir-i Ânhâ”, “Zikr-i İslâm Âverden-i Deylem ve Cîl be Dest-i Aleviyyân”, “Zikr-i Haber-i Ebû Ca'fer Leylî bin Nu'mân Deylemî (es-Sâbî, 1397: 45-101; Azzâvî, 1984: 192; Sâbir Han, 1397: 30).”

es-Sâbî, *et-Tâcî* risalesinin ilk faslında, Deylemîlerin cömertliği, konukseverliği ve aile ve vatan müdafaasında cesaretlerinin beyanına dair birtakım hikâyelere yer verir. Ondandır, Büveyhîlerin ecdadı olarak Gîl ve Deylem kavminin aslı ve menşeiinden bahsedilmiştir. es-Sâbî'nin yazdığına göre, Deylem ve Gîl kavmi Hazar Denizi sahilinde yer alan Taberistân dağlarında ve düzlüklerinde yaşıyorlardı ve muhtelif soylara mensuptular. es-Sâbî en eski Deylem ve Gîl kabilesi olarak Benû Dabbe'yi işaret etmiştir. Benû Dabbe Adnânî Araplardan bir taife idi. es-Sâbî'nin yazdığına göre, Benû Dabbe Arap kabileleri arasında cesaret ve üstünlükle meşhur idi. Onlar Arabistan'dan Azerbaycan'a ve şu anda buldukları bölgelere [Deylem'e ve Gîlân'a] muhaceret ettiler (es-Sâbî, 1397: 49-50; Azzâvî, 1984: 192-193). es-Sâbî'nin yazdığına göre, iki kardeşin soyundan gelen ve dolayısıyla yakın akraba olan iki taife Benû Dabbe'den ayrıldılar. Onlardan biri Deylem ve diğeri Cîl idi. Onlar Taberistân

topraklarını aralarında taksim ettiler. Ciller düzlük sahalara, Deylemliler de dağlık arazilere ve ormanlara yerleştiler. Bu kabilelerin dağlık ve ormanlık arazilere yerleşmesi sebebiyle ve tabiatın, iklimin ve diğer kabilelerin yarattığı tehlike ve tehdit tesiriyle Deylem ve Gîl, cesur ve savaşçı bir halk halini aldılar (es-Sâbî, 1397: 53; Azzâvî, 1984: 194).

es-Sâbî, muhtelif Gîl ve Deylem kabilelerinin adları, yerleşim sahaları ve derecelerinin zikri esnasında, Büveyhî Adudü'd-Devle'nin de soyunu bağladığı bir Deylemî kabilesini, birinci derecede gösterir. O, “Şîrzilâvend” kabilesini, “kadim ve en şerefli kabile” olarak zikretmiştir. es-Sâbî'ye göre bu kabile, “Mevlânâ el-Melik Şâhinşâh Tâcü'l-Mille Adudü'd-Devle”nin ecdat ve seleflerinin mensup olduğu kabiledir. Aynı kabilenin menşecini Arap Benû Dabbe kabilesine mensup kılar ve de onun soyunu Sâsânî hanedanına ve hassaten bu hanedanın en meşhur hükümdarı “Behrâm-ı Gür bin Yazdicerd”in şahsına ulaştırır (es-Sâbî, 1397: 52-53; Azzâvî, 1984: 186-187; Sâbir Han, 1397: 32-33). es-Sâbî, Adudü'd-Devle'nin ataları Deylemlilerin soy sop şerefinden başka, onların İslâmlığı kabul tarzı ve kendilerine özgü faziletleri hususunda da beyanlarda bulunur. Deylem ülkesinin hâkimiyeti, kuvvet veya sulh yoluyla olsun hiçbir zaman kesin olarak elde edilememesine rağmen, o, hicri ilk yüzyılda Müslüman Arapların fetihlerinden bahseder. es-Sâbî'nin yazdığına göre (1397: 46; 1984: 188), kendi alaka ve inisiyatiflerinden ve basiret sahibi olduklarından dolayı İslâm'ı kabul etmeleri Deylemlilerin faziletlerinden idi. *et-Tâci* risalesinin ilk faslı başlıca olarak Deylem ve Gîl'in Zeydî dâiler tarafından İslâmlaştırılmasına¹⁴ ve Alevî dâilerin Tâhîrilere ve Sâmânilere karşı Deylemliler ile birleşme teşebbüslerine ilişkin olup 250/864'ten 360/971'e kadar olmak suretiyle bir asırlık bir zamanı kapsamaktadır¹⁵. es-Sâbî'nin yazdığına göre (1397: 62-69), Deylem ülkesinin hâkimleri ve sakinleri 250-300/864-913 yılları boyunca, Bağdat Hilafetinin Tâberistân'daki mümessilleri olarak Tâhîrilerin ve Sâmânilerin zulümlerini müşahede ederek, Alevî dâilere, Hasan bin Zeyd ve ondan sonra Nâsır Hasan bin Alî'ye katıldılar ve onların tebliğleriyle İslâm'ı, Zeydî Şîliği şekliyle kabul ettiler.

Deylem'in mahalli hâkimleri, Alevîleri ve kahramanlarından başka, es-Sâbî, *et-Tâci* risalesinin ilk bölümünde, Büveyhî hanedanından Adudü'd-Devle'nin ecdadından söz etmiştir. Büveyhî hanedanının ilk tanınmış şahsiyeti Fenâhusrev'in oğlu Ebû Şüca Büveyh'tir. es-Sâbî'nin yazdığına göre (1397: 81), Ebû Şüca Büveyh 305/917 yılında, en-Nâsır'ın halefi Alevî dâi Hasan bin Kâsım'ın, Horasan ordusunun bozgun halinde dağılması ve Sâmânî komutanlarından İlyâs bin Muhammed'in öldürülmesiyle sonuçlanan Sâmânîler aleyhinde giriştiği bir dizi savaşlarda kritik bir rol oynadı. İşte bu Ebû Şüca Büveyh, Büveyhî hanedanının atasıdır. es-Sâbî'nin bahsetmiş olduğu Büveyhî hanedanının ikinci şahsiyeti, Büveyh'in oğlu İmâdü'd-Devle Ebû'l-Hasan Alî'dir. es-Sâbî'nin yazdığına göre, İmâdü'd-Devle Ebû'l-Hasan Alî bin Büveyh gençlik senelerinde, 300/913 yılında, Nâsır Hasan (Nâsır Utrûş) ile Deylem ve Gîl'in büyüklerinin Sâmânîlerin Horasan ordularına karşı çarpışmalarına iştirak etti (1397: 73). Aynı şekilde, Sâbî (1397: 87-89), Ebû Şüca Büveyh'in diğer oğlu Adu-

dü'd-Devle'nin babası Rüknu'd-Devle Hasan bin Büveyh'in, Merdâvîç bin Ziyâr'ın ordusundaki faaliyetlerinden ve Rey şehrinde hâkimiyet kurma girişimlerinden söz etmiştir. Bu işaret, Büveyhilerin teşekkülünde ilk merhalenin, onların Zeydî dâiler ile işbirliği yapmak suretiyle onlarla birlikte hareket etmeleriyle ve Deylem ve Tâberistân'ın mahallî hâkimleri ile rekabetiyle ilgili olduğunu gösteriyor. Bağdat ve San'a nüshalarına göre, *et-Tâci* risalesinin ilk cüzünün son faslı, “Ebû Ca'fer Leylî bin Nu'mân Deylemî”den haberlere dairdir. O, Tâhirîlere ve Sâ mânîlere karşı mücadelede Deylemî kahramanlarından ve Nâsır Hasan bin Alî Zeydî'nin müttefiki ve onun kumandanlarından idi ki 309/921'de Sâ mânîlerin Horasan ordusuyla giriştiği savaşta hayatını kaybetti (es-Sâbî, 1397: 94-101).

Mevcut alâmetlere göre, *et-Tâci* risalesi beş cüz olarak yazılmıştı. es-Sâbî kitabını Adudü'd-Devle'nin talimatıyla ve onun döneminde yazdığından dolayı, *et-Tâci* risalesinin beşinci ve son cüzü, Adudü'd-Devle'nin saltanat devrinin tarihine tahsis edilmişti. Madelung'un Bağdat ve San'a nüshalarının *et-Tâci* risalesinin ilk cüzünü oluşturduğu hükmüne itimat edilecek olursa, *et-Tâci* risalesinin sonraki dört faslının kaybolduğunu ve yalnız diğer tarihî kaynaklardan nakillerin baki kaldığını söylemek mümkündür. Gazneli Sultan Mahmûd'un tarihçisi Ebû Nasr Utbî (ö. 427/1036), *et-Tâci* risalesinden istifade eden ilk kişidir¹⁶. *Târih-i Yemini*'de Utbî'nin nakillerinden (1345: 48-305) anlaşılıyor ki es-Sâbî, Büveyhî hâkimleri hakkında, hassaten Adudü'd-Devle'nin babası Rüknu'd-Devle ve Adudü'd-Devle'nin diğer Büveyhî hanedan azalarına karşı giriştiği iktidar mücadeleleri hususlarında kıymetli malumat vermiştir. Madelung'a göre, Cemâlû'd-Dîn Alî İbn Zâfir (ö. 613/1216) *Ahbârü'd-Düvelü'l-Münkatı'a* adlı umumî tarihinde, *et-Tâci* kitabının Büveyhî tarihiyle alakalı bölümünü kaynak olarak kullanmıştır. Bu kitap; Tolunoğulları, İhşidîler, Fâtımîler, Hamdânîler, Sâ mânîler, Gazneliler, Büveyhîler gibi mahallî hükümetler ile Selçukluların bidayetine kadar Abbâsiler tarihini içeriyordu. İbn Zâfir Büveyhî tarihini *et-Tâci* kitabından yazmıştır. Madelung'a göre, İbn Zâfir'in Büveyhî hanedan üyeleri hakkında yazdıkları, es-Sâbî'nin, eseri, Adudü'd-Devle'nin siyasi bakış açısına göre inşâ ettiğini güzelce gözler önüne serer. Zira kitap Adudü'd-Devle'nin babası Rüknu'd-Devle Hasan taraftarlığı ve özellikle Adudü'd-Devle'ye bolca övgü temelinde yazılmıştır. Nitekim Adudü'd-Devle'nin Bağdat'ta taç giyme merasiminden ve 367/978 yılında Halife et-Tâi tarafından kendisine “Tâcü'l-Mille” lakabının tevcihinden coşkulu bir şekilde söz etmiştir. Adudü'd-Devle hanedanlığının rakipleri olarak Ahmed Muizzü'd-Devle ve bilhassa İzzü'd-Devle Bahtiyâr gibi diğer Beveyhî hanedan üyelerinin faaliyetlerinden serzeniş, İbn Zâfir'in eserinde *et-Tâci* risalesinin muhtevasının yansımalarının diğer bir vechesidir (Madelung, 1380: 66). Muhammed Alî Kâzım Beygî, günümüze ulaşan fasılları ve muahhar tarihî kaynaklarda *et-Tâci* risalesinden rivayet edilen parçaları inceleyerek *et-Tâci* risalesinin fasıllarının ve muhtevasının bir betimlemesini yapmıştır. Kâzım Beygî, *et-Tâci* risalesinin beşinci cüzünün günümüze ulaşan kısımlarını *Cevâmiü'l-Figar* ve *Levâmiü'l-Fiker* adlı bir risalede geçen nakillere göre derleyip toplayarak yayınlamıştır¹⁷. Bu risalenin yazarı Mecdü'd-Dîn Ebû'l-Feth Kirmânî, 611/1214

yılında, Büveyhî tarihi ve özellikle Adudü'd-Devle hakkındaki bölümü, es-Sâbî'nin *et-Tâcî*'sinin beşinci cüzünden yazmıştır (es-Sâbî, 1397: 107). Kâzım Beygî'ye göre, *et-Tâcî* risalesinin ikinci, üçüncü ve dördüncü cüzleri, muhtemelen Büveyhî idaresinin müessislerine yani İmâdü'd-Devle Alî, Rüknu'd-Devle Hasan ve Muizzü'd-Devle Ahmed'e dair haberlerin beyanını içeriyordu. O, bu bölümlendirmeyi *et-Tâcî* risalesinin beşinci ve son cüzünün Adudü'd-Devle'nin hayat ve faaliyetlerine tahsis edilmesinden yola çıkarak yapmıştır (Beygî, 1389: 35). Kirmânî tarafından *Cevâmîü'l-Figar* risalesinde yapılan nakiller, *et-Tâcî* risalesinin beşinci cüzünün Adudü'd-Devle'nin teşebbüsleriyle kaleme alındığını gösteriyor. es-Sâbî bu bölümde, Adudü'd-Devle'nin Büveyhî hanedan üyeleri arasından temayüz etmesini ondan övgüyle söz ederek bahsetmiştir. Adudü'd-Devle'nin; babası Rüknu'd-Devle Ebû Alî aleyhinde topraklarını genişletebilmek için fırsatçılıkları, Irâk-i Acem'de kardeşlerinin topraklarını taciz etmesi, Bağdat'ta ve Irâk-i Arap'ta amcaoğlu İzzü'd-Devle Bahtiyâr'ın hâkimiyetine son vermesi ve mevki düşkünlüğü, bu bölümde güzelce beyan edilmiştir (es-Sâbî, 1397: 110-115; Beygî, 1389: 40-45). *et-Tâcî* risalesinin beşinci ve son cüzünün son mevzusu, 368/978-979 yılı olaylarının zikriyle alakalı olup, burada Adudü'd-Devle Deylemî'nin methine dair de bir kıta yer almaktadır. es-Sâbî, idare ve siyasette nevi şahsına münhasır bir zat olan Adudü'd-Devle'nin yüce makamından sitayişle bahsettikten sonra, Adudü'd-Devle'yi, muhaliflerinin onun varlığını hiçbir zaman yadsıyamayacağı pür-nur bir sabaha benzetmiştir (es-Sâbî, 1397: 115; Beygî, 1389: 40-45).

es-Sâbî'nin 367/978 yılında Adudü'd-Devle emriyle mahpus olmasına bakılırsa, es-Sâbî'nin *Kitâbü'l-Tâcî*'yi yaklaşık bir yıl sonra, 368/979 yılının sonlarına doğru zindanda tamamladığı ve daha sonra tamamlanan nüshayı Adudü'd-Devle'ye gönderdiği söylenebilir. *et-Tâcî* kitabının telifinin tamamlanmasına ilişkin 368/979 tarihi, Yâkût el-Hamevî'nin verdiği bilgilerden de açıklığa kavuşuyor. Yâkût'un yazdığına göre (1391: I, 68-69), es-Sâbî *Kitâbü'l-Tâcî* risalesini tamamladıktan ve Adudü'd-Devle de onu mütalaa edip lazım gelen düzeltmelerin yapılması talimatını verdikten sonra, es-Sâbî bir yıldan fazla bir süreyle daha zindanda kalmaya devam etti.

es-Sâbî zindanda ve Adudü'd-Devle'nin tehdit ve nezareti altında yazdıklarına değer vermiyordu. Nitekim eserini yazarken ziyaretine gelen bir dostunun, kendisine ne yaptığını sorması üzerine, “asılsız ve boş şeyler yazdım, yalanlar uydurdum.” demişti. İbn Hallikân'ın rivayetine göre (1842: I, 31), es-Sâbî'nin muhalifleri bu sözü Adudü'd-Devle'ye ulaştırdılar ve o, es-Sâbî'nin bu sözünden dolayı öfkelendi ki hayatı boyunca es-Sâbî'ye nefret besledi. Yâkût ise es-Sâbî'nin bu sözünden dolayı Adudü'd-Devle'nin hiddetlenerek onun fillerin ayakları altına atılması emrini verdiği yazar. Bununla birlikte Adudü'd-Devle'nin itimat ettiği devlet ricalinden Ebû'l-Kâsım Abdülaziz bin Yusuf ve Nasr bin Harun'un şefaati ile ölüm cezasından kurtulmuştur. Fakat Adudü'd-Devle'nin emriyle es-Sâbî'yi yeniden zindana atmışlar ve bütün malları müsadere edilmiştir¹⁸. es-Sâbî zindanda uzun süre kalmadı. Zira mahkûm olduktan kısa bir süre sonra Adudü'd-Devle öldü (372/983) ve oğlu Samsamâü'd-Devle, es-Sâbî'nin hapisten çıkarılmasını emretti (Yâkût el-Hâmevî, 1391: I, 64). Ebû İshâk

İbrâhîm es-Sâbî, Abbâsî halifelerinin ve Büveyhî emirlerinin hizmetinde geçirdiği bir ömrün sonunda 381/992 senesinde Bağdat'ta vefat etti¹⁹. Bu yıl aşağı yukarı İbn Hassûl'un Hemedan'da doğumuna tekabül eden bir tarihti.

4- İbn Hassûl ve es-Sâbî'nin Tarihyazımının Tenkidi

Ebû'l-Alâ İbn Hassûl Gaznelilerin inhitatından sonra, Irâk-i Acem'de Selçukluların Büveyhîlere galebe çalmasına şahit olmuştur. O, zamanın siyasî şartlarının idrakiyle ve Sultan Tuğrul'un dîvânında vazife alabilmek ümidiyle, Deylemleri ve Büveyhîleri zemmetme ile Türkleri ve Selçukluları övme temelinde bir risale kaleme almakla kendini gösterdi. O, *Tafzîlü'l-Etrâk* risalesini muhtemelen 436/1044-1045 tarihinde kaleme almış ve eserini Vezir Amîdü'l-Mülk Kündürî vasıtasıyla Sultan Tuğrul'a takdim etmiştir. O böylece Sultan Tuğrul'un rızasını celb ederek Selçuklu dîvânına başını sokabildi. Elbette İbn Hassûl, *Tafzîlü'l-Etrâk* risalesinin telifinde, sadece kendi istek ve inisiyatifine göre hareket etmemiştir. Aksine o, eserini "Amîdü'l-Mülk İmâdü'd-Dîn Ebû Nasr Mansûr b. Muhammed'in –Allah onun yüce makamını daim eylesin!– nezareti ve rehberliğinde kaleme aldığını sarahatle ifade etmiştir. İbn Hassûl (1940: 45), Türk diline aşina olan ve Sultan Tuğrul'un mütercimi rolünü de üstlenen Vezir Amîdü'l-Mülk'ün, *Tafzîlü'l-Etrâk* risalesinin nihai metnini tasdik ettikten sonra, kitabın Arapça metnini Sultan Tuğrul'a Türkçe anlatacağını ümit eder. Prof. Ramazan Şeşen'e göre, *Tafzîlü'l-Etrâk* risalesinin telifi, Türk Selçuklularının vezirleri ve münşilerinin Deylemî Büveyhî vezirleri ve münşileri ile rekabet ve mücadelesinin bir yansımasıdır. Nitekim Sultan Tuğrul'un veziri Kündürî, İbrahim es-Sâbî'nin *et-Tâcî'*sini okuyup, onun muhtevasından bilgi sahibi olunca, İbn Hassûl'u, bilhassa Deylemlerin nesebi ve kökeni başta olmak üzere, es-Sâbî'nin iddialarını tenkit ve reddetmek; Türklerin nesebini yüceltmek, askerî kudretini ve hasletlerini methetmek maksadıyla bir eser telif etmeye memur etti (Şeşen, 2003: 119).

İbn Hassûl *Tafzîlü'l-Etrâk*'ı yazmakla, Tuğrul Bey'in dîvânında vazife alma gâyesinden başka, Büveyhîleri ve onların sarayının edibi ve münşîi Ebû İshâk es-Sâbî'yi tenkit etmek için güçlü bir siyasî sebebe de sahipti. O, *et-Tâcî'*deki bahislerden sadece birkaç meseleyi öne çıkarmak suretiyle Büveyhî edip-müverrih Ebû İshâk es-Sâbî'yi hedef almış ve tenkitlerini belli başlı meseleler üzerine dayandırmıştır. İbn Hassûl (1940: 30), yaratanın izni ve inayetiyle, *Târihü't-Tâcî'*nin bütün kusurlarını ortaya koyacağını, bunu yaparken insafî hareket edeceğini ve doğruları beyan edeceğini ve hiçbir şek ve şüphe götürmeyen deliller getireceğini belirtir. İbn Hassûl'un *Tafzîlü'l-Etrâk* risalesinin ilk ve asıl bölümünde eleştiri mevzusu yaptığı üç husus; Kitâbü't-Tâcî'nin telif şartları, Adudü'd-Devle'nin şahsiyeti ve sıfatları hakkında abartılı ifadeler ve bilhassa Deylemler ve Adudü'd-Devle için bir nesep ihdasında es-Sâbî'nin teşebbüsleridir.

İbn Hassûl'un tenkit konusu yaptığı ilk husus, *Kitâbü't-Tâcî'*nin telif şartları ve es-Sâbî'nin bu eseri cebren kaleme almasıdır. İbn Hassûl'a göre, es-Sâbî, *et-Tâcî'*yi Adudü'd-Devle'nin ısmarlamasıyla zindan ortamında ve ölüm tehdidi altında

yazdı: “Hayatıma yemin olsun ki, o (es-Sâbî) böyle hareket etmekte mazurdur. Zira Adudü’ d-Devle tarafından hayatına kastedileceği haberini almış, kendi canından emin değildi (İbn Hassûl, 1397: 132; İbn Hassûl, 1940: 29).” İbn Hassûl’un yazdığına göre, es-Sâbî ahde vefa ve sadakat göstereceğine dair ant içmişti. Oysaki yaptığı işte düzenbazlık ve hilekârlığa tevessül etti. Canının korkusundan dolayı Büveyhîlerin, Deylemîlerin ve Adudü’ d-Devle’nin saltanat döneminin tarihini yazmada mübalağa etti. Doğruyu ve yalanı birbirine karıştırma cesareti gösterdi ve övgü ve yergide aşırıya kaçtı. Bazı konu ve haberlerden bahsetmede cimrilik etti ve bazılarında beyhude cömert davrandı. Önemli konuların bahsinden yüz çevirdi ve kayda değer olmayanlarda lafı uzattı. Aşikâr hikâyelerin ve konuların zikrinden kaçındı ve mühim olmayan gizli şeylerin beyanında aşırıya kaçtı. O, Adudü’ d-Devle için öyle methiyeler sıralamış ve abartılı sözler söylemiştir ki onun için saydığı sıfatlar ancak Allah ve peygamberler için kullanılabilecek cinstendi. es-Sâbî, yanılarak, Adudü’ d-Devle için onunla irtibatı olmayan bir nesep inşa etmiştir. O ahdini bozmasına rağmen, Adudü’ d-Devle’nin vefasına şahitlik etmiştir. Günah yolunda olmasına rağmen, dindarlığından söz etmiştir. Merhametsiz ve aceleci olmasına rağmen, yumuşak huyluluğundan bahsetmiştir (İbn Hassûl, 1940: 30).

İbn Hassûl’un, es-Sâbî’nin tarihyazımına yönelttiği diğer bir eleştirisi, Deylemîler ve bizzat Adudü’ d-Devle için hem Arap ve hem de Acem nesebi ihdasına dair onun mütenakız teşebbüsleridir. İbn Hassûl’a göre, es-Sâbî’nin Deylemîlerin nesebine katıtlı müdahalesinin hedefi, Adudü’ d-Devle hükümetine meşruiyet kazandırmak idi. O, Deylemîlerin soyunu bir taraftan Arap Benû Dabbe’ye bağlama gayretinde olmuştu. Hâlbuki İslâmî dönemde ve hatta Câhiliye döneminde, Benû Dabbe’nin Deylem diyarında varlığına dair hiçbir işaret yoktur. İbn Hassûl’a göre, esasen Deylemîler ve Arap Benû Dabbe arasında tarihî hiçbir irtibat ve bağlılık bulunmamaktadır. Zira Benû Dabbe Arap yarımadasındaki Arap kabilelerinden olup, sadece Irak ve Şam’a muhaceret etmişlerdi. İbn Hassûl, Benû Dabbe’nin Arapların kötü şöhretli kabilelerinden olduğunu söylemiştir. Çünkü onlar Muâviye taraftarı olup Hz. Osman’ın kanının davasını gütmüşler; “ashâb-ı cemel” olarak Hz. Ali’nin karşısında olmuşlardı (İbn Hassûl, 1940: 33). İbn Hassûl’a göre, es-Sâbî’nin Deylemîleri Arap kabileleri arasından Benû Dabbe’ye nispet etmesinin sebebi, adı geçen kabilenin Araplar arasında zayıf ve aşağı mertebede olmasıdır. Bunlar; Kureyş, Temîm, Tay, Kays, Handef, Akil kabileleri gibi Arapların merkezini teşkil eden şerefli ve üstün dereceli kabilelerden değildir. İbn Hassûl (1940: 34), es-Sâbî’nin eğer bir yol bulsaydı, Deylemîleri Kureyş’e nispet etmekten de çekinmeyeceğini ve böylece Adudü’ d-Devle’nin önünde halife olmak için bir engel kalmayacağını ekler. İbn Hassûl’a göre, es-Sâbî’nin başka bir hatası da onun Deylemîler ve Büveyhîlerin nesepçe Araplara mensubiyeti meselesini unutarak, Deylemîler ve Adudü’ d-Devle’nin şahsı için Fars şeceresi göstermesi ve onları Sâsânî hükümdarı Behrâm-ı Gür’un hanedanına bağlamasıdır. İbn Hassûl (1397: 136-137; 1940: 34), Arapların ve Acemlerin soylarının ayrı olduğunu herkesçe malum olduğunu ifade etmiştir.

İbn Hassûl'a göre, Deylemler için bir Arap nesebi inşasından es-Sâbî'nin amacı, hilafet karşısında Adudü'd-Devle hükümetine meşruiyet kazandırmaktı. Zira Deylemlerin Benû Dabbe kabilesine mensubiyeti durumunda, Arap Benû Abbâs hanedanının hilafetine mukabil Adudü'd-Devle için bir tür meşruiyet iddiası hâsıl oluyordu (İbn Hassûl, 1940: 33-34). Kâzım Beygî'ye göre (1389: 47), Gil ve Deylemlerin Arap Benû Dabbe kabilesine intisabı, es-Sâbî'nin, Abbâsî halifelğinde Türk soylu asker ve komutanların hâkimiyeti devrine son verecek taze bir siyasi ve askerî güç için Arap kavmiyeti yaratma çabası idi. Başka bir deyişle, Deylemleri Arap olarak tanıtmakla, es-Sâbî, onlara kudret intikalini hilafetin ihyası olarak gösteriyordu. İbn Hassûl, Deylemlerin Arap Benû Dabbe kabilesine intisabını red ve bunun bir yalandan ibaret olduğunu söyleyerek, İrânîleri Ferîdün neslinden sayar ve böylece İrânîler ile Araplar arasında nesep yönünden hiçbir irtibat bulunmadığını belirtir (İbn Hassûl, 1940: 36).

Deylemlerin ve Büveyhîlerin Arap ve Sâsânî soyuna mensubiyetleri hususunda Ebû İshâk es-Sâbî'nin iddiaları, diğer bazı müverrihler tarafından da tarihî gerçeklere aykırı ve yalan olarak görülmüştür. Mesela Ebû Reyhân Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye* adlı eserinde, iktidarın Büveyhîlerin eline geçmesinden önce bu ailenin ismini dahi kimsenin bilmediğini söyledikten sonra, herhangi bir kişinin veya ailenin soy kütüğü konusunda, zaman geçtikçe, soyun gerçeğe değil, sahte seçereye dayandırılması yönünde genel bir tercih oluştuğunu vurgulamıştır. Bu cümleden olarak, es-Sâbî'nin Büveyh ailesi için aynı şeyi yaptığını belirtir (Bîrûnî, 2011: 81)²⁰.

Bununla birlikte, bazı müverrihler es-Sâbî'nin bu iddialarını kabul ve nakletmişlerdir. Mesela, Hamdullâh Müstevfi, *Târih-i Güzide*'de (1387: 409) Âl-i Büveyh'in menşei ve nesebinden bahsettiği bölümde, es-Sâbî'nin *et-Tâci*'sinden şöyle nakilde bulunur: "Kâtip es-Sâbî'nin naklettiğine göre, Büveyh [Âl-i Büveyh'in cediti] Behrâm-ı Gûr neslindedir. Soyu Büveyh bin Fenâ Husrev bin Temâm bin Kûhî bin Şîrzîl bin Şîrkende bin Şîrzîl bin Şîrûye bin Şestân Şâh bin Sis-i Fîrûz bin Şîrzîl bin Sinbâd bin Behrâm-ı Gûr'dur. Bazı Deylemler onun Deylem bin Dabbe neslinden geldiğini söylerler." Müstevfi'nin bu rivayeti muhtemelen es-Sâbî'nin, Deylemleri hem Arap hem de Fars nesebine mensup kılmasının argümanını gösteriyordu ki bu da onun Deylemler arasında kendilerinin aslı ve orijini hakkında iki tür rivayetin ravisi olduğu idi. Bu, Adudü'd-Devle bakımından da hoşâ giden bir teşebbüs idi. Zira eğer o onaylamasaydı, es-Sâbî bu iki rivayeti söz konusu etmeye teşebbüs edemezdi. Adudü'd-Devle'nin İrâk-i Acem'de ve İrâk-i Arap'ta hüküm sürmesinden dolayı, Deylemlerin Araplık ve Acemlik nesebi ve Adudü'd-Devle'nin bunlara tabiiyetine dair bu iki rivayetin kabulü ve yayılması, Araplar ve Acemler nezdinde onun hükümetinin meşruiyet dayanağı olabilirdi.

5- *Tafzîlü'l-Etrâk*'ta Türkler ve Selçuklular

İbn Hassûl'un *Tafzîlü'l-Etrâk* risalesi, Türklerden övgüyle bahseden ilk eser değildi. Câhiz olarak maruf Arap edibi Ebû Osmân Amr b. Bahr (160-255/777-869), Türklerin askerî üstünlüklerini ve maharetlerini zikreden bir risale yazan ilk kişidir.

İbn Hassûl, Câhiz'in *Menâkıbü'l-Etrâk* kitabına vâkıf olmalıdır. Nitekim gerek *Tafzîlü'l-Etrâk* risalesinin isminin seçiminde ve gerekse eserinde Türklerin hususiyetlerini beyan tarzında Câhiz'i örnek ve model almıştır (Şeşen, 2003: 122; Kucur, 1988: 29). Câhiz, Bağdat'ta ve Abbasî halifesi Mu'tasım-Billâh'ın ordusunda Türklerin bulunduğu zamanda, hilafet ordusu saflarında vazife alan diğer sınıflara kıyasla, Türklerin askerî hususiyetlerini ve kudretini ululayan bir risale telif etmiş ve ona *Menâkıbü'l-Türk ve Âmmeti Cundü'l-Hilâfe* adını vermişti²¹. Bununla birlikte, İbn Hassûl da İran'da Selçuklu Türklerinin bulunduğu zamanda, Türklerin askerî gücünden ve hasletlerinden övgüyle söz eden bir risale yazmaya teşebbüs eden ilk İrani edip-müverrihtir²².

Tafzîlü'l-Etrâk risalesinin ikinci bölümü Türklerin nesebi, hasletleri ve hususiyetlerinin beyanına tahsis edilmiştir. *Tafzîlü'l-Etrâk* risalesinin muhtevası, İbn Hassûl'un bu eseri aceleyle ve siyasi mülahazalar ve beklentilerle yazdığını göstermektedir. İbn Hassûl, İrani efsanevî tarihyazımına istinaden²³, İraniiler ile Türklerin ırkı ve kavmi ortaklığı ve akrabalığını yinelemiştir. İbn Hassûl'un yazdığına göre, Ferîdûn, Dahhak'a galebe çaldıktan ve hükümlanlığını tesis ettikten sonra, ülkesini Tûr, Selm ve İrec adlarındaki üç oğlu arasında taksim etti. Ferîdûn bilâd-i Rûm'dan bilâd-i Arap'a kadar olan ülkesinin batısındaki toprakları Selm'e tahsis etti. Ülkelerin en güzeli olan merkez topraklarını yani dördüncü iklimi İrec'e bıraktı. Meskûn olmayan yerlere kadar doğunun kuzey kısmını da Tûr'a verdi (İbn Hassûl, 1940: 37). Ferîdûn'un ölümünden sonra, çocukları arasında ihtilaf vukua geldi ve bunun neticesinde de Selm ve Tûr, İrec'e galebe çalarak, onun ülkesinin sahibi oldular. Ancak bir müddet sonra, İrec neslinden gelen Menûçehr ortaya çıktı ve savaşla, Tûrânîleri doğu taraflarına, Rûmîleri ise batı taraflarına sürmek suretiyle miras kalan ülkelere geri gönderdi. İbn Hassûl'un yazdığına göre, Tûr Oğulları (Türkler) ve İrec Oğulları (İraniiler) arasında düşmanlık kök saldı ve taraflar arasında zuhur eden bu durum "zamanımızda" [İbn Hassûl'un'un zamanı] kadar böylece devam etti (İbn Hassûl, 1940: 37). İbn Hassûl'un yazdığına göre, merkez ülke ve İrec Oğulları ülkesi olarak "İrânşehir"²⁴ pozisyonundan dolayı, bu topraklar daima doğudan Tûr Oğullarının ve batıdan Selm Oğullarının taarruzuna maruz kalıyordu. Öyle ki büyük Tûrân padişahı Afrâsyâb'ın "İrânşehir" üzerine galebe çalmak üzere doğudan giriştiği teşebbüsler bu cümledendi. İbn Hassûl, bu kitabı yazmadaki amacının "şanı büyük ve kahir padişahın [Tûrânî Afrâsyâb] çocukları" olan Türklerin asil soyunu göstermek olduğunu belirtir. İraniiler onların korkusundan "İrânşehir"de kaleler yapmışlardır (İbn Hassûl, 1940: 38). Hamdullâh Müstevfi *Târîh-i Güzide*'de (1387: 426) İbn Hassûl'un bu rivayetine istinaden şöyle bir hesap yapmıştır: "Târîh-i Ebû'l-Alâ'ya göre Selçuk'un nesli otuz dördüncü babadan Afrâsyâb'a ulaşır." *Tafzîlü'l-Etrâk*'ta Türkler ve Selçuklular Afrâsyâb neslinden gösterilmekle beraber, onların kaç nesil ile Afrâsyâb'a bağlandığı hususunda bir söz söylenmemiştir. Hamdullâh Müstevfi'nin Selçukluların nesep silsilesi hakkındaki ifadelerinin neye dayandığı malum değildir. İbn Hassûl bu rivayeti zikretmekle, Tûr ve Afrâsyâb neslinden gelen "Türklerin asil soyu"nu vurgulamaktan başka, Adudü'd-

Devle'nin aslı ve menşei ile es-Sâbî'nin *et-Tâci*'deki nesep inşâsı çabalarını yermiştir. O, Deylemîlerin soyuna dair es-Sâbî'nin “yalanları” karşısında, Farsça ve Arapça manzum ve mensur metinlerde söz edilen tarihî şahitliklere istinaden, Türklerin Tûr ve Afrasyâb gibi padişahların asil nesline mensup olduğunu belirtir (İbn Hassûl, 1940: 37). İbn Hassûl, Türklerin neslinin Tûr ve Afrâsyâb'a ulaştığını bizzat idrak etmemiştir; bu İrânî efsanevî bir rivayetti. Bu rivayet ve buna müteallik tarihyazımı, İslâmî dönem İrânî müverrihlerin hafızasında yer edinmeye devam etmiştir. Nitekim müverrihler gerek buna olan inançlarından veya gerekse siyaseten, Türkleri Afrâsyâb nesline bağlamışlardır. Mesela, kısa bir süre sonra Nizâmü'l-Mülk de *Siyâsetnâme*'de, İbn Hassûl'unakilere benzer ifadeler kullanmıştır. O, Selçuklu Türklerinin padişahlık geçmişi ve Türklerin İrânîler ile tarihî irtibatını göstermek için, “Şâhinşâh-ı Âzam” Melikşâh'ın soyunun “babadan babaya”, “Büyük Afrasyâb”tan geldiğini zikretmiştir (Nizâmü'l-Mülk, 1383: 13)²⁵.

İbn Hassûl (1940: 39), Tûrânîler ile Türklerin aynılığı ve Afrasyâb ve Tûr nesli ile Türklerin ve Selçukluların ilişkisine dair İrânî efsanevî rivayetini naklettikten sonra, “Türk milleti”nin tabiatı, ahvali ve âdetleri ile onların faziletlerinin beyanına geçer. Bu muhtasar bahis, *Tafzîlü'l-Etrâk*'ın belki de tek orijinal kısmıdır ki burada, bir İrânî edip-müverrih, ilk kez için Türklerin yaşam tarzından, huylarından, hususiyetlerinden övgü ile bahsetmek suretiyle Türkleri tanıtmıştır. İbn Hassûl, bu bölümde, es-Sâbî'nin Deylemîlerin sıfatı ve hasletlerine ilişkin nitelemelerine mukabil; Türklerin şecaatini, dış görünüşlerini, hasletlerini, âdetlerini ve geçim kaynaklarını zikre girişir. O, ilk olarak Türklerin cesaret ve yiğitliğini işaret eder. Öyle ki bu sayede düşmana mukabele ve vatani, kabileyi ve aileyi müdafaa edebiliyorlar; diğer kavimler üzerine üstünlük sağlayabiliyorlardı. Yine geniş ülkeler ele geçirme ve buralara sahip olma cesaret ve yiğitliktendi.

İbn Hassûl Türkleri; geniş yüzleri, basık burunları, kuvvetli ve pazılı kollarıyla aslan simasında tarif eder. İbn Hassûl'un yazdığına göre, Türkler kuru ve susuz çöllerde ve bozkırlarda yaşamaya; her türlü güçlüğü, mahrumiyete ve yiyecek noksanlığına alışkındırlar. Öyle ki onlar az bir azıkla günlerini geçirebilirler. Aynı şekilde, civardaki kabilelerin hücumları esnasında her türlü azık ve geçimlik elde etmek veya muhafaza etmek Türkler için hayatî önemi haizdir. Türklerin aslı yiyeceği ettir ve genellikle ondan başka bir şeye aldırış etmezler. Etin iyi pişmesi ve iyice yıkanarak temizlenmesine özen göstermekten ziyade yağma yoluyla elde ettikleri etten lezzet alırlar. Dolayısıyla, onlar arasında yağma ve talan yaygın bir faaliyet olarak telakki edilirdi ve geçim kaynaklarının bir kısmını bu şekilde temin etmeyi tercih ederlerdi. İbn Hassûl'un yazdığına göre, Türkler, aşiret nizamını sağlamak ve bu şekilde yaşayabilmek için, kabile hüviyetine göre ortak dayanışma ve mesuliyete inanan bir millettir. Öte yandan, Türklerin dışında askerlerden biri cezalandırılırsa diğerleri sindirilebilir, hepsi engellenebilir. Fakat eğer ceza umumî olmazsa Türkler engellenemez. Onlardan birini cezalandırmak diğerlerinden hiç birini vazgeçirmez (İbn Hassûl, 1940: 40).

İbn Hassûl'un yazdığına göre, Türkler hayat şartları çetin mıntikalarda ve geçim darlığı içerisinde yaşadıkları ve geçimlerini temin etmek ve avlanmak için türlü meşakkate tahammül ettiklerinden dolayı yorgun ve bitkin zannolunurlar. Oysaki onlar at sürmek, dağa tırmanmak, tehlikelere atılmak, yolu izi malum olmayan yerlere gitmek hususunda başlangıçtaki çeviklik ve maharetlerini muhafaza ederler. İbn Hassûl'a göre, şeref ve asalet Türklere has yaradılış özelliklerindedir. Öyle ki bu vasıflar Türk köleler arasında da görülür. Mesela bir esir ve köle Türk, yeme, içme, giyme ve binmede efendisinden aşağı kalmaya rıza göstermezdi. Nitekim Hintli, Rum ve Ermeni kölelerin aksine, hiçbir Türk köle, ev temizliği, hayvan bakıcılığı ve bu neviden hizmetleri yapmaya razı olmazdı. Esaretten kurtulduktan sonra ise Türkler cengâverlik, kumandanlık, ümera veya sultanlara haciplik ve başka kavimleri idare etme gibi işlere razı olurlardı (İbn Hassûl, 1940: 41). Türklerin bu konumu dolayısıyla, menşelerine uzak ülkelerde hâkimiyet kurması ve Horasan ile Irak-ı Acem ve Arap'tan Mısır'a kadar Deylemî, Arap ve Kürtlerden muhtelif sınıflar üzerinde üstünlük sağlamaları ve onların liderliğini yapmalarını manasız değildir (İbn Hassûl, 1940: 42). İbn Hassûl aynı şekilde, Türklerin İslâmiyet'in yayılmasında gösterdikleri gayreti belirttikten sonra, Hz. Peygamber'e nispet edilen "Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayın." hadisini nakleder. O, bu hadisi nakletmekle İranîler ve Müslümanlar tarafından Türklerin mevcudiyetinin kabulü zaruretini vurguluyordu (İbn Hassûl, 1940: 42). Öte yandan, İslâm peygamberinin hadisini rivayet etmek suretiyle Türklerin Deylemîlerden üstünlüğünü göstermek istiyordu.

Tafzîlü'l-Etrâk'ın üçüncü ve son bölümü; Sultan Tuğrul'un hükümdarlık vasıfları, Selçukluların nesebi ve Selçuklu tarihinden birtakım haberlerle ilgilidir. İbn Hassûl öncelikle "Sultan-ı Âlem (Âlemin sultanı), Melikü'l-İslâm (İslâm padişahı), Şâhinşâh el-Ecell el-Azam (Ulu ve büyük şahinşah) Rüknu'd-Dîn (Dinin direği) ve Gıyâsü'l-Müslimîn (Müslümanların yardımcısı), Behâ-yi Dinillâh (Allah'ın dininin ziyneti) ve Sultan-ı Bilâdillâh (Allah'ın beldelerinin sultanı) ve Muğis-i Abdullah (Allah'ın kullarının yardımcısı) Tuğrul Bey Ebû Tâlib b. Mikâil Yemîn-i Halifetullâh Emîrû'l-Müminîn"ın hükümdarlığını ve nesebini beyana girişir. O, Sultan Tuğrul'un methinde zikrettiği bir ibare ile bu ameliyede riyakârlıktan, korkudan ve tamahtan arındığını; yazılan her şeyde sadakat ve hakikat yolunda gittiğini beyan eder. İbn Hassûl, es-Sâbî'ye yönelttiği her türlü ithamdan kendisini paklamak için, Amîdü'l-Mülk Kündürî ve onun bu eserin telifindeki rolüne işaret eder. O, *Tafzîlü'l-Etrâk* risalesinin yazımında, kendi müşahede ve görüşünün yanı sıra, Sultan Tuğrul Bey'in veziri Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin bakış ve tavsiyesine göre hareket ettiğini vurgular (İbn Hassûl, 1940: 44, 45, 47). İbn Hassûl bu bölümde ilk önce, Adudü'd-Devle'nin haşinliği ve merhamet yoksunluğuyla mukayese etmek suretiyle, hükümet mansıpları sahiplerine ve reayaya karşı Sultan Tuğrul'un af, büyüklük ve mürüvvetine dair birkaç tarihî rivayet zikreder. Esasen bu bölümde İbn Hassûl'un amacı, es-Sâbî'nin Adudü'd-Devle Deylemî için saydığı faziletlere nazaran Sultan Tuğrul'un ahlâkî faziletlerini ve idareciliğini göstermektir. O, öncelikle asi ve muhalif emirlerden biri

olan Emîr Sipehsâlâr Seyfûd-Devle'ye karşı Tuğrul Bey'in davranış tarzına işaret eder. İsyankâr, esir ve ölüme mahkûm olmasına rağmen emirin özrünü kabul etmiş ve kimsenin beklemediği bir şekilde Sultan Tuğrul'un şefaatine nail olmuştu. İbn Hassûl, Sultan Tuğrul'un bu hareketini Adudü'd-Devle'nin, amcasının oğlu İzzü'd-Devle Bahtiyâr'a karşı olan haşin davranışıyla mukayese eder. Amcasının oğlunu mağlup ettiği vakit, onun başının vücudundan ayrılması emrini verdiğiinden söz eder. İbn Hassûl'un diğer misali de Tuğrul Bey'in İsfahan halkının isyanı sebebiyle şehri muhasara etme hadisesidir. Öyle ki muhasara uzamış; Tuğrul Bey de çok para ve mal sarf etmeye mecbur olmuştu. İbn Hassûl'a göre, Sultan Tuğrul nihayet kılıç hakkıyla İsfahan'ı ele geçirmesine rağmen, İsfahan halkından hiç kimseye zarar vermemiş; onlara iyilik ve yumuşaklıkla davranılmasını emretmiştir. O, Sultan Tuğrul'un İsfahan halkına karşı göstermiş olduğu şefkat ve merhameti, Adudü'd-Devle'nin Bağdat halkına karşı tutumuyla kıyaslar; öyle ki Adudü'd-Devle, İzzü'd-Devle Bahtiyâr'ı öldürdükten sonra hilafet merkezi olmasına rağmen Bağdat'ı ateşe vermiştir (İbn Hassûl, 1940: 49).

Tafzîlü'l-Etrâk kitabının temel bir zayıflığı, içerisinde Selçuklular ve Sultan Tuğrul dönemine ait tarihî olaylarının pek kaydedilmemiş olmasıdır. Bu durum, Selçuklular ve Tuğrul Bey hakkında bir eser kaleme alan İbn Hassûl'un Selçukluların teşekkül dönemiyle muasır bir edip-müverrih olması düşünüldüğünde hayal kırıklığı yaratmaktadır. O, Sultan Tuğrul'un gerçekleştirdiği fetihleri yıl yıl anlatacağını söylemesine (İbn Hassûl, 1940: 50) rağmen, risalede böyle bir bölüm mevcut değildir²⁶. O, Selçuklu tarihi hakkında da diğer kaynaklar göz önüne alındığında şaşırıcı bir şekilde yalnız kaldığı iki rivayet nakletmiştir. Bunlar, henüz nihai ve araştırmacıların ittifakla kabul ettiği sonuçlara ulaşamayan Selçuk adı ve Selçukluların menşei²⁷ hakkındadır.

O, Sultan Tuğrul'un atası Selçuk'un ismini, "Sarcuk" olarak kaydetmiştir²⁸. İbn Hassûl kölelikten gelen veya meçhul ve müphem bir soya sahip kişileri yerip²⁹, Selçukluların asil soyunu işaret etmek için, Sultan Tuğrul'un atası "Sarcuk"u meşhur bir şahsiyet olarak nitelemiştir. Onun yazdığına göre, "Sarcuk", bir ihtilaf sebebiyle Hazar hükümdarına kılıcıyla vurmuş ve sopayla onu öyle bir dövmüş idi ki hükümdarın atı yere serilmiş, kendisi de yüzüstü düşmüştü (İbn Hassûl, 1940: 49)³⁰. Bu rivayet, İbn Hassûl'un Selçukluların menşei hakkında söz konusu ettiği tek tarihî olaydır. Dikkat çekici olan mesele şudur: İran'da Büyük Selçuklu devletinin erken dönemlerinde, emir üzerine ve resmî tarih mahiyetinde iki eser meydana gelmiştir ve her ikisi de Selçukluların Hazar devleti ülke ve teşkilâtından kopmak suretiyle doğmuş olarak göstermiştir. Onların ilki olan *Tafzîlü'l-Etrâk*, Sultan Tuğrul zamanında Irak-i Acem'de yazılmıştır. Diğeri olan kayıp *Meliknâme* ise Çağrı Bey zamanında Horasan'da kaleme alınmıştır³¹. Peacock (2016: 31-42), Selçukluların Hazarlara müntesip olmalarıyla alakalı bütün rivayetlerin bir esere, kayıp *Meliknâme*'ye dayandığını belirtmektedir. O aynı zamanda, Selçukluların Hazar bağlantısına dair ibarelerin yer aldığı daha az bilinen İbn Hassûl'un *Tafzîlü'l-Etrâk* eserini de konu etmiştir. Burada bir soru akıllara gelmektedir: Resmî tarih mahiyetini haiz *Tafzîlü'l-Etrâk*'ta ve *Meliknâme*'de neden Selçukluların Oğuz yabguluğu ile irtibatına dair bir işaret olmayıp

bunun yerine Hazar devleti veya Hazar padişahı ile irtibatına işaret edilmiştir? Henüz çok tanınmamış Selçukluları Hazarlarla ilişkilendirmek suretiyle onlara büyüklük ve meşruiyet kazandırılmaya çalışılmış olabilir. Hâlbuki zaman ilerledikçe Selçuklular her bakımından İslâm dünyasında tanınmış ve kabul edilmiş; Hazarlar ile irtibata bir lüzum kalmamıştır. Diğer taraftan, Selçukluların Oğuz yabgusuyla ihtilafı ve nihayetinde onlardan ayrılığı, Oğuz Yabgu devletine ağır bir darbe vurmuştur. Bu ayrılıktan sonra, karşılıklı kin ve düşmanlık zemininde gelişen münasebetlerden dolayı, Tuğrul ve Çağrı Beyler, belki de kendi ecdadının Oğuz Yabguluğu ile bağlantısının ifade edilmesini istememişlerdir. Bu da emir üzerine kaleme alınan ve resmî tarih mahiyetinde olan *Tafzîlü 'l-Etrâk*'ta ve *Meliknâme*'de kendini göstermiş olabilir. Prof. Osman Gazi Özgüdenli (2017, s. 37, not. 68), her iki kaynağın da yarı resmî nitelikte olduğu ve bilgi yönünden Selçuklu ailesi içerisinden beslendiği göz önünde bulundurulursa, naklettikleri bu rivayetlerin dikkate değer olduğunu belirtmektedir. Aynı şekilde Peacock da (2016: 40) bu rivayetlerin tarihsel bir gerçekliğe dayanabileceğinin de akıldan çıkarılmaması gerektiğini söylemektedir.

Temelde birtakım zayıflıklarıyla beraber, İbn Hassûl'un bu risalesi tarihî, edebî ve içtimaî noktalardan ehemmiyeti haiz ve itinaya layıktır (Azzâvî, 1940: 248). Fuad Köprülü'nün, o dönemden kalma “birkaç yaprak bakkal defteri”nin bile ne kadar önemli olduğunu ifade eden sözleri göz önüne alındığında, Türklerden övgü ile bahsetmek suretiyle Türkleri tanıtan ilk İrânî bir edip-müverrih olarak İbn Hassûl tarafından Selçukluların erken devirlerinde kaleme alınan bu eserin sahip olduğu büyük değer kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Yaltkaya'nın da belirttiği üzere (1940: 235), böyle bir eserin yalnız yazılmış olması bile başlı başına bir ehemmiyeti haizdir.

6- Sonuç

Tafzîlü 'l-Etrâk risalesi, Türklerin/Selçukluların ve Deylemlilerin/Büveyhîlerin karşı karşıya gelmesini işaret eden siyasî-edebî bir metin olarak nitelendirilebilir. İbn Hassûl da, Selçuklular ve Büveyhîler arasındaki siyasî rekabet ve mücadeleyi gözler önüne sermekle, bunu tarih yazıcılığına ithal eden dîvânî bir mansıp sahibi olarak görülebilir. Bu doğrultuda o, Ebû İshâk es-Sâbî'nin *et-Tâcî* risalesini yapacağı için çıkış noktası olarak görmüştür. İbn Hassûl, es-Sâbî'yi hedef alarak onun tarihyazımı tarzını sert bir şekilde eleştirmesine rağmen, kendisi de *Tafzîlü 'l-Etrâk*'ın yazımında benzer bir yol takip etmiştir. *Tafzîlü 'l-Etrâk*'ın önemi ve özelliği, onun yazarının, övgü ile bahsetmek suretiyle Türkleri tanıtan ilk İrânî edip ve müverrih olmasıdır. Öyle ki İbn Hassûl'un eserini kaleme alma zamanı, Türklere karşı mütemadiyen menfi bir bakış açısına sahip olan ve Türkler hakkında olumsuz ifadeler kullanan, Firdevsî gibi İrânî edipler ve şâhnâme yazarlarının takriben zamanına tekabül etmesi bakımından manidardır. İbn Hassûl, İrânî şâhname yazarlarının ve ediplerinin bakışlarının aksine, Türkler hakkında müspet ifadeler kullanmış ve hatta onları methetmiştir. Deylemleri ve Büveyhîleri tenkit etmekle birlikte, Türklerin ve Selçukluların onlara nazaran üstünlüğünü ispata girişmiştir. Diğer taraftan da Sultan Tuğrul'un devlet işlerindeki erdem ve ahlâkını zikrederek, onun, Adudü'd-Devle'ye nazaran hükümdarlığa daha

yaraşır olduğunu beyan etmiştir. İbn Hassûl'un, tarih yazıcılığı sahasında es-Sâbî'nin gerisinde kaldığı söylenebilir. Nitekim İbn Hassûl, es-Sâbî'nin birtakım siyasî bakış açılarını eleştirmesine rağmen, o, Deylemîler, Büveyhîler ve Adudü'd-Devle hakkında orijinal bilgiler vermede başarılı olmuştur. Bu nedenle, *Kitâbü'l-Tâcî*, noksansız bir halde mevcut olduğu zamanlarda, sonraki dönem müverrihler tarafından çeşitli vesilelerle kaynak olarak kullanılmıştır. Hâlbuki Hamdullâh Müstevfî'nin karışık rivayeti istisna olmak üzere, muahhar metinlerde *Tafzîlü'l-Etrâk*'tan pek de istifade edilmemiştir. *Tafzîlü'l-Etrâk*'ta Tuğrul Bey'in saltanat devresine ait tarihî hadiselerin kaydına ilgisiz kalması, Ebû'l-Alâ İbn Hassûl gibi Selçukluların erken dönemlerine muasır bir müverrihten beklenmeyecek türdedir. *Meliknâme* ile birlikte resmî tarih mahiyetindeki bu iki erken tarihli meşrulaştırıcı metinlerin Selçukluların menşesine dair naklettiği rivayetlerin tarihsel bir gerçeği yansıtır yansıtmadığı tartışmalıdır.

Sonnotlar

- 1 İbn Hassûl'un *Tafzîlü'l-Etrâk* risalesinin bilinen tek el yazması nüshası, Muhammed bin Hasan es-Sâgânî istinsahı olduğu halde 649/1251-1252 yılına tarihlidir. Bu nüsha 1392 numarayla, Bağdat'ta hususi bir kütüphanenin el yazmaları bölümünde kayıtlı olarak muhafaza edilmektedir. Bu nüsha hakkında daha fazla bilgi için bkz. Avvâd, 1957: 52.
- 2 İbn Hassûl, 1940: Arapça metin, 1-50; Azzâvî, mukaddime: 235-249; Yaltkaya, Türkçe çev.: 250-266.
- 3 Şeşen, 2003: 119-142.
- 4 es-Sâbî, 1397: 131-138.
- 5 Seccâdî, 1367: 687-688.
- 6 Seccâdî, 1397: 121-127.
- 7 Neml Suresi 37. Ayet
- 8 en-Nedîm, es-Sâbî'yi geometri âlimi olarak niteler. Bunun yanında onun mektup yazarı, belagat sahibi ve şair olup; kitabet sanatı, belagat ve şiirle temayüz ettiğini de ilave eder (en-Nedîm, 2017: 337). Astronomi ilminde ise usturlap yapacak seviyeye yükselmişti (Polat, 1999: 12).
- 9 es-Sâbî'nin edebî şahsiyeti ve şiirleri için bkz. Polat, 1999: 37-250.
- 10 es-Sâbî'nin eserleri ve bunların neşirlerinin bir listesi için bkz. Er, 2008: 339-340; Azzâvî, 1984: 177-198.
- 11 Sâbilik için bkz. Gündüz, 2008: 341-344.
- 12 Bağdat Üniversitesi Kütüphanesi el yazmaları koleksiyonunda, 1262 numarada kayıtlı ve 22 varaktan oluşan *el-Münteze'a min Kitâbü'l-Tâcî'l-Ebî İshâk es-Sâbî* adında bir nüsha muhafaza edilmektedir (Azzâvî, 1984: 187-188). *et-Tâcî*'nin diğer özet bir nüshası da *Kitâbü'l-Münteze'a mine'l-Kitâbü'l-Ma'rûf bi't-Tâcî fi'l-Ahbârü'd-Devleti'd-Deylemiyye* adıyla, Yemen'in başkenti San'a'daki Mütevekkiliyye Kütüphanesinde 145 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Ayrıca bu nüshanın mikrofilmli Kahire Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye'de de mevcuttur (Sâbir Han, 1397: 15). Tanıtılan bu nüshaların muhtevaları, her ikisinin de 22 olduğu üzere varak sayıları ve 19x28 cm ebat ile birbirine benzer özelliklere sahip oldukları göz önüne alınacak olursa muhtemelen birbirinden istinsah edildikleri söylenebilir.
- 13 es-Sâbî, 1397: 44-101.
- 14 Zeydî Şiiliği tesirinde İslâm, daha ziyade Deylemîlerin dağlık arazilerde yaşayan sakinleri arasında revaçta idi. Hâlbuki bundan önce, düzlük sahaların sakinleri olarak Giller arasında Sünnî İslâm hâkimdi. es-Sâbî'nin yazdığına göre (1397: 69), Deylemîler arasında Şii İslâm'ın yayılmasının neticelerinden biri, taassubun artması ve Sünnî Müslümanlar olarak Giller ile mezhep çatışmalarının başlaması idi.
- 15 es-Sâbî, 1397: 59-94.

- 16 Ebû Nasr Utbî, tarihyazımında es-Sâbî'nin tarzını örnek ve model almıştı. O, münşiyane bir şekilde Arapça yazma ve edebî tarihyazımı tarzından başka, Sultan Mahmûd'un Yemînü'd-Devle lakabına izafeten *Târih-i Yemîni* adlı kitabının isminin seçiminde es-Sâbî gibi hareket etmiştir. Zira es-Sâbî edebî bir tarzda eserini yazmış ve kitabına, Adudü'd-Devle'nin Tâcü'l-Mille lakabına izafeten *et-Tâcî* adını vermişti.
- 17 es-Sâbî, 1397: 102-115; Beygî, 1389: 37-46.
- 18 İbnü'l-Esîr, uzun ömründe es-Sâbî'nin işlerinin ters gittiğini ve mallarının azaldığını söyler (İbnü'l-Esîr, 2016: VII, 422).
- 19 es-Sâbî'nin vefat yılı hakkında çeşitli görüşler vardır. Bazı araştırmacılar 381/992 yılını gösterirken, bazıları ise 384/994 yılını işaret etmişlerdir. Bununla beraber son yapılan çalışmalarda 381/992 yılı daha çok kabul görmüştür (bkz. Beygî, 1389: 29-30; Sâbir Han, 1397: 17-18; Azzâvî, 1984: 183). es-Sâbî'nin vefat yılı hakkında kaynaklarda da farklı bilgiler bulunmaktadır. Mesela çağdaşı en-Nedîm, es-Sâbî'nin 380/990'dan önce öldüğünü kaydeder. İbn Kesîr, es-Sâbî'nin 70 yaşını aşmış iken 384/994 senesinde; İbn Hallikân 71 yaşında 384/994 senesinde; İbnü'l-Esîr ise 91 yaşında bu yılda hayatını kaybettiğini yazar. Aynı şekilde, es-Sâbî'nin doğum tarihi hakkında da kaynaklarda farklı tarihler verilmiştir. Bununla birlikte, tüm kaynaklar es-Sâbî'nin Bağdat'ta öldüğünü ve burada Şünuziye kabristanına bitişik olan Cüneyne mezarlığına gömüldüğünü ittifakla nakletmişlerdir (en-Nedîm, 2017: 337; İbn Kesîr, 1995; XI, 530; İbn Hallikân, 1842: I, 31; Polat, 1999: 32-33; Er, 2008: 339).
- 20 Bîrûnî, *et-Tâcî*'den naklen, Büveyhilerin ceddî Büveyh'in Behrâm-ı Gür'a dayandırılan şeceresini verdikten sonra; Büveyhî hanedanının kurucusu Feridûn'dan sonra, cihan, onun oğulları arasında üçe taksim edildi. İr veya İrec, İrân üzerinde (İrânşehir-merkez ülke); Tûr, Tûran (kuzey ülkeleri) üzerinde ve Selm de Rum, Arap ve Habes ülkeleri üzerinde hâkim oldu (batı ülkeleri) (*Avestâ*, 1392: 301-317). Keyânî çağının en önemli özelliği, İrânî ve Tûrânî soydaş iki kavmin mücadelesidir. İrânîlerin efsanevî tarihinde bu merhale; Gerşasp, Nerîmân, Sâm ve Rüstem gibi İrânî kahramanlar ile Afrâsyâb gibi Tûrânî hükümdarlar ve kahramanların mücadelesiyle doludur (*Târih-i Sîstân*, 1381: 50-55).
- 24 "İrânşehir" siyasî-coğrafi bir mefhumdur ki bunun da ortaya çıkışı Sâsânî devrine dayanır. İrânşehir aslında Sâsânî devletin siyasî coğrafyasını ve ülkesini ifade eder. Kadim İrânî tarih yazıcılığıyla alakalı olarak bu mefhum İslâmî dönem metinlerine de girmiş ve İslâmî dönem İrân tarihine dair yeni bilgilerle harmanlanmıştır. "İrânşehir" in coğrafi hudutları Ceyhun sahillerinden Azerbaycan ve Ermenistan'a; oradan Kadisiye, Fırat, Yemen Denizi, Fars Denizi ve Mekran'a; oradan da Kabil, Tohoristan ve Taberistan'a değin uzanır (*Mücmelü'l-Tevârih ve'l-Kısas*, 1378/2000: 368). "İrânşehir" merkezde bulunmak üzere etrafında üç altı iklim yer almaktadır: İklim-i Arap, İklim-i İfrîkiye, İklim-i Rûm, İklim-i Türk, İklim-i Çin, İklim-i Hint (*Mücmelü'l-Tevârih ve'l-Kısas*, 1378/2000: 367; Yâkût el-Hamevî, 1380: 20) Yâkût el-Hamevî (1380: 24-25), Ebû Reyhân Bîrûnî'nin sözlerine istinaden, İrânîlerin yedi iklim nazariyesinin kökünün Zerdüştlüğe dayandığına inanmaktadır ve muhtemelen Zerdüştlükte yedi sayıyı kutsaldır.
- 25 Afrâsyâb kültü ve "Afrâsyâbçılık" hususunda muhtasar bir değerlendirme için mesela bkz. Türker-Özen, 2017.
- 26 Peacock (2016: 34) ve Şeşen (2003: 121), İbn Hassül'un bu ifadelerine istinaden, eserden günümüze ulaşan kısmın, risalenin yalnızca mukaddimesi olabileceğine dair görüş bildirirler. Kuvvetle muhtemel İbn Hassül böyle bir bölümü, vaat etmesine rağmen, kaleme almamıştır. Zira muahhar metinlerde buna

hiçbir işaret yoktur.

- 27 Selçuklu tarihinin karanlık konularının başında gelen ve oldukça uzun bir zamandır üzerinde pek çok araştırma yapılan bu meseleler hakkında daha yeni bir değerlendirme ve bir bibliyografya için bilhassa bkz. Özgüdenli, 2017: s. 25 vd.; Peacock, 2016: 21 vd.; ayrıca belli başlı olarak mesela bkz. Agacanov, 2015: 243 vd.; Divitçioğlu., 2015: 67 vd.; Golden, 2016: 228 vd.; Togan, 2019: 251 vd.; Turan, 2003: 53 vd.; Köymen, 2000: 1 vd.; Kafesoğlu, 1955; Hasan, 1965-1966; Bosworth, 1995: 937-940.
- 28 İki müellif eserinde bu şekilde kaydetmiştir. Birincisi, ele aldığımız İbn Hassûl, diğeri ise 12. yüzyıl Ermeni müellifi Anili Mxit'ar'dır (İbn Hassûl, 1940: 49; Kouymjian, 1969; Kouymjian, 1973; ayrıca bkz. Özgüdenli, 2017: 25; Peacock, 2016: 34).
- 29 Muhtemelen İbn Hassul Gaznelileri ve Büveyhileri kastediyordu. Zira Gazneliler gulamlıktan gelen bir soya mensuptu ve ona göre, Büveyhiler de es-Sâbi'nin iddialarının tersine, meçhul bir nesepten geliyorlardı.
- 30 Bu tarihî hadisenin versiyonları, Selçukluların Hazarlar ve Oğuz Yabgu Devleti ile ilişkileri ve bu ilişkilerin mahiyeti hususunda bkz. sonnot 27.
- 31 *Tafzîlü'l-Etrâk*'ta Selçuk, Hazar hükümdarına muhalif bir kişi olarak zikredilmiştir. Diğer taraftan, *Meliknâme*'de Selçuk'un babası Dukak, Yabgu denilen Hazar hükümdarına muhalif bir mansıp sahibi olarak zikredilmiştir (Mîrhând, 1339: IV, 3119-3120).

Kaynakça

- Agacanov, Sergey G. (2015). *Oğuzlar*. Türkçe çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Avestâ*. (1392/2013). nşr. Celîl Dûsthâh. c. I. Tahran: İntişârât-i Mervârîd.
- Avvâd, Gurgis. (1957). "el-Mahtûtâtü't-Târîhiyye fî Hizâneti Kütübî'l-Methafî'l-'Irâkî bi-Bağdâd". *Sumer*, XIII, Bağdat.
- el-Azzâvî, Abdurrahman Hüseyin. (1984). "Ebû İshâk İbrâhîm bin Hilâl es-Sâbî". *el-Müverrihü'l-Arabî, Câmi'atü Bağdat*, s. 24, 177-198.
- Bâharzî. (1391). *Dümyetü'l-Kasr ve 'Usratu Ehli'l-'Asr*, c. I, III, thk. Sâmi Mekkî el-Ânî, Necefî'l-Eşref: Matbaatü'n-Nu'mân.
- Beyhâkî (İbn Funduk), Ali bin Zeyd. (1317/1938). *Târîh-i Beyhâk*. tsh. Ahmed Behmenyâr. Tahran: Bungâh-i Dâniş.
- Bîrûnî, Ebû Reyhân. (2011). *el-Âsârü'l-Bâkiye (Maziden Kalanlar)*. Türkçe çev. Ah-sen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Blois, F. C. (1995), "Sâbi". *The Encyclopaedia of Islam*, new edition, Leiden: E. J. Brill, vol. VIII, s. 674.
- Bosworth, C. E. (1372/1993). "Dovre-yi Evvel-i Gaznevî". *The Cambridge History of Iran*, c. IV, ed. R. N. Frye, Farsça çev. Hasan Enûşe, Tahran: İntişârât-i Emîr Kebîr.
- . (1995). "Saldjukids (II-Origins and Early History)". *The Encyclopaedia of Islam*, new edition, c. VIII, s. 937-940.

- Brockelmann, Carl. (1983). *Târîhü'l-Edebi'l-Arabî*. Arapça çev. Seyyid Yakûb Bekr. altıncı cüz. Kahire: Dârü'l-Maârif.
- Câhiz. (1411/1991). *Resâ'ilü'l-Câhiz*, cüz-i evvel. “Menâkıbü't-Türk ve Âmmeti Cundü'l-Hilâfe”. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî.
- Divitçioğlu, Sencer. (2015). *Oğuz'dan Selçuklu'ya*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Ebû Mansûr Seâlibî. (1353/1974). *Tetimmetü'l-Yetimü'd-Dehr*. nşr. Abbâs İkbâl. cüz-i evvel. Tahran: Matbaa-yi Dehîr.
- Er, Rahmi. (2008). “Sâbî, Ebû İshâk”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 339-340.
- Golden, Peter B. (2016). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Türkçe çev. Osman Karatay. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gündüz, Şinaşi. (2008). “Sâbiilik”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 341-344.
- Hasan, S. A. (1965-1966). “Some Observations on the Problems Concerning the Origin of the Saljuqids”. *Islamic Culture*, XXXIX, s. 195-204.
- Hamdullâh Müstevfî. (1387/2008). *Târîh-i Güzide*. nşr. Abdülhüseyn Nevâî. c. V. Tahran: İntişârât-i Emîr Kebîr.
- İbn Hallikân. (1842). *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân (Biographical Dictionary)*. İngilizce çev. B. Mac Guckin de Slane. c. I. Paris.
- İbn Hassûl, Ebû'l-Alâ' Muhammed bin Ebî'l-Kâsım. (Nisan-Temmuz 1940). *Kitâb-i Tafzîlü'l-Etrâk 'alâ Sâ'iri'l-Ecnâd*. Arapça metin, 1-50, Abbâs Azzâvî, mukaddime, 235-249; Türkçe çev. Şerefeddin Yaltkaya, “İbn Hassûl'un Türkler Hakkında Bir Eseri”, 250-266, *Belleten*, IV/14-15, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- İbn Hassûl, Ebû'l-Alâ' Muhammed bin Ebî'l-Kâsım. (1397/2018). “Pârehâyî ez Kitâb-i Tafzîlü'l-Etrâk 'alâ Sâ'iri'l-Ecnâd”, *Mecmûa-yi Deylemnâme*, Farsça çev. Alî Behrâmîyân, be ihtimâm-i İnâyetullâh Mecîdî, Tahran: İntişârât-i Mûkûfât-i Mahmûd Afşâr, s. 131-138.
- İbn Kesîr. (1995). *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*. c. XI. Türkçe çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbnü'l-Adîm. (1976). *Bugyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*. nşr. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbnü'l-Esîr. (1417/1997). *el-Kâmil fî't-Târîh*. nşr. Ömer Abdüsselam Tedmürî. c. VIII, Beyrût: Dârü'l-Kitâbü'l-Arabî; Türkçe çev. Heyet. (2016), c. VII, İstanbul: Ocak Yayıncılık.

- es-Sâbî, Ebû İshâk İbrâhîm bin Hilâl bin Zehrûn. (1397/2018). “Pârehâyî ez Kitâbü't-Tâcî fî Ahbârü'd-Devleti'd-Deylemiyye”. tsh. Wilferd Madelung. Farsça çev. Akîl Hürşâ ve Seyyid Sâdık Seccâdî. *Mecmûa-yi Deylemnâme*. be ihtimâm-i İnâyetullâh Mecîdî, Tahran: İntişârât-i Mûkûfât-i Mahmûd Afşâr, s. 44-101.
- Kafesoğlu, İbrahim. (1955). *Selçuklu Ailesinin Menşei Hakkında*. İstanbul: Osman Yalçın Matbaası.
- Kâzım Beygî, Muhammed Ali. (1389/2010). “Büveyhîyân ve Ziyâriyân: Rivâyeti-yi Novyâfte ez Kitâbü't-Tâcî”, *Mecelle-yi Târih ve Temeddun-i İslâmî*, S. 6, şomâre-yi yâzdeh, s. 27-55.
- Kouymjian, Dickran K. (1969). “Mxit'ar (Mekhitar) of Ani on the rise of the Seljuqs”, *Revue des Études Arméniennes*, nouvelle série, VI, s. 331-353.
- . (1973). “Problems of Medieval Armenian and Muslim Historiography: The Mxit'ar of Ani Fragment”, *International Journal of Middle East Studies*, vol. 4, No. 4, s. 465-475.
- Köymen, Mehmet Altay. (2000). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, c. I: Kuruluş Devri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kraemer, Joel L. (1375/1996). *İhyâ-yi Ferhengî der Ahd-i Âl-i Büye*. Farsça çev. Muhammed Saîd Henâyî-yi Kâşânî. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.
- Kucur, Sadi. (1988). “İbn Hassûl”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. XX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 29.
- Madelung, Wilferd. (1380/2001). “Muarriî-yi Dû Nushe-yi Hettî-yi Târihî-yi Yemenî”. Farsça çev. Muhammed Kâzım Rahmetî. *Âyîne-yi Pejûheş*, şomâre-yi şest û heft, s. 63-68.
- Mîrhând. (1339/1960). *Târih-i Ravzatü's-Safâ*. c. IV. Tahran: İntişârât-i Hayyâm.
- Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kıyas*. (1378/2000). nşr. Seyfeddin Necmâbâdî. Siegfried Weber. Neckarhausen.
- en-Nedîm, Muhammed b. İshâk. (2017). *el-Fihrist*. Türkçe terc. Heyet. ed. Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları.
- Nizâmü'l-Mülk. (1383/2004). *Sîyerü'l-Mülük*. nşr. Hubert Darke. Tahran: Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî.
- Özgüdenli, Osman G. (2017). *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*. Ankara: İSAM Yayınları.
- Peacock, A. C. S. (2016). *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu –Yeni Bir Yorum—*. Türkçe çev. Zeynep Rona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Polat, Mahmut. (1999). “Ebu İshak İbrahim b. Hilâl es-Sabiî”nin (ö. 384/994) Hayatı ve Şiirleri”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa.
- Sâbir Han, Muhammed. (1397/2018). “Derbâre-yi Kitâbü’t-Tacî fi Ahbârü’d-Devleti’d-Deylemiyye”. Farsça çev. Ahmed Âram. *Mecmûa-yi Deylemnâme*. be ihtimâm-i İnâyetullâh Mecîdî. Tahran: İntişârât-i Mûkûfât-i Mahmûd Afşâr, s. 17-18.
- Safedî, Salâhü’d-Dîn Halîl bin Aybeg. (1420/2000). *el-Vâfî bi’l-Vefâyât*. c. IV. thk. Türkî Mustafa. Beyrut: Dârü’t-Terâsü’l-Arabî.
- Seccâdî, Seyyid Sâdık. (1367/1988). “Âl-i Hassûl”, *Dânişnâme-yi Bozorg-i İslâmî*. c. I. Tahran: Merkez-i Dâiretü’l-Maârif-i Bozorg-i İslâmî, s. 687-688.
- . (1397/2018). “Hânedân-i İbn Hassûl”. *Mecmûa-yi Deylemnâme*. be ihtimâm-i İnâyetullâh Mecîdî, İntişârât-i Mûkûfât-i Mahmûd Afşâr, Tahran, s. 121-127.
- Sem’ânî, Ebû Sa’d Abdülkerîm. (1401/1981). *el-Ensâb*. cüz IX. Kahire: Mektebetü İbni Teymiyye.
- Sedghi, Naser. (1393/2014). *Târihnigârî-yi der İrân-i Asr-i Selcûkî*. Tahran: Pejûheş-kede-yi Târih-i İslâm.
- . (Zemistân 1388/2009). “Berresî-yi Mehdûdiyyet-i Şinâht-i Tehevvûlât-i İrân-i Asr-i Selcûkî”, *Pejûheşhâ-yi Ulûm-i Târihî*. Dânişgâh-i Tahran, dovre-yi yek, şomâre-yi dû, s. 87-111.
- Şeşen, Ramazan. (2003). “İbn Hassûl’un Tafdîl el-Etrak Ala Sair el-Ecnad Adlı Risalesinin Tercümesi”. *Tarih Dergisi* 38, s. 119-142.
- Târih-i Sîstân*. (1381/2002). tsh. Muhammed Takî Melikü’ş-Şuara Bahâr. Tahran: İntişârât-i Mu’în.
- Tercüme-yi Târih-i Yemînî*. (1345/1966). Ebû’ş-Şeref Nâsîh bin Zafer Corfâdekânî. nşr. Cafer Şiar. Tahran: Bungâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitab.
- Togan, Zeki Velidi. (2019). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. c. I. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Turan, Osman. (2003). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. Ankara: Ötüken Neşriyat.
- Türker, Özgür-Özen, Firdevs. (Bahar 2017). “Oğuznâme, Selçuknâme ve Meliknâme’ye Göre Selçuklu Hanedanı’nın Menşei”. *SUTAD*, 41, s. 331-351.
- Yâkût el-Hamevî. (1380/2001). *Mu’cemü’l-Buldân*. Farsça çev. Alınakî Münzevî. Tahran: Sâzmân-i Mîrâs-i Ferhengî-yi Kîşver.

- . (1993). *Mu'cemü'l-Üdebâ*. thk. İhsân Abbâs. c. II, IV, Beyrût: Darü'l-Gar-bü'l-İslâmî; Farsça çev. Abdü'l-Muhammed Âyetî. (1391). Tahran: İntişârât-i Serûş.
- Zahîrüddîn Nîşâbü'rî. (1390/2011). *Selçûknâme*. tsh. Mîrzâ İsmâîl Afşar. Muhammed Ramazânî, Tahran: İntişârât-i Esâtîr.
- ez-Ziriklî, Hayreddîn. (2002). *el-A'lâm (Kamûsü Terâcim)*. altıncı cüz. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn.